
EGY „NAGY EMBER” SZINTE „EGYSZERŰ TEMETÉSE”

EÖTVÖS JÓZSEF VÉGSŐ BÚCSÚZTATÁSA

DEVESCOVI BALÁZS¹

TARTALMI ÖSSZEFOGLALÓ

BALÁZS DEVESCOVI: A „GREAT MAN” ALMOST „SIMPLE FUNERAL”. JÓZSEF EÖTVÖS’S FINAL FAREWELL

In the second half of the 19th century in Hungary, the funerals of the “great men” was a political act. According to Judit Lakner’s work, The death at the turn of the century, we can say many “great men”, politicians, poets and writers – from Mihály Vörösmarty across Ferenc Deák till Lajos Kossuth or Mór Jókai – received “great funeral”. The bourgeois “great funeral” copied the Habsburg imperial funeral, in its appearance sometimes the ceremony surpassed it.

Baron József Eötvös’s funeral, who died just in this year 150 years ago on 2. February 1871. was a very interesting farewell. He was definitely a “great man”, a leading Minister of the Austrian – Hungarian compromise’s Hungarian government, great writer and political-thinking, head of the Hungarian Academia and the Kisfaludy-társaság (Kisfaludy-society). But he desired a simple funeral and his family fulfilled this wish. At the same time the Hungarian society, the leaders naturally expropriated politically the funeral.

In this paper, I show many aspects found in contemporary newspapers and journals József Eötvös’s funeral duality. At first, the consecration in his own workroom, in his own bourgeois flat in Budapest, Erzsébet square n10 on the 5. February 1871., the second, the real funeral in his childhood village, Ercsi on the 6. February, and finally, his Attending Mass in the University Church in Budapest on the 9. February. In all three ceremonies, there were some aspects, that made them magnificent – the huge crowd, the important participants –, but many aspects that – the most important were the locations of the first two events – did not leave the realization of a “great funeral”. Even some aspects, for example, the appearing or missing participants – the family members, or the close people of the dead – made the funeral very special.

---

¹ Devescovi Balázs PhD, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, Budapest

Lakner Judit Halál a századfordulón című 1993-ban megjelent munkája fontos és irányadó kötet. A halál mint kutatási téma *Philippe Ariès* magyarul 1987-ben kiadott tanulmány-válogatásában és *Szabó Péter A végtisztesség – A főúri gyászszerartás mint látvány* 1989-es munkájában szerepel, melyek után Lakner könyve vizsgálta a halál témáját a 19–20. század fordulóján. A kötet *Békeidők gyászpompája* című fejezete foglalkozik a 19. század második felének temetkezési szerartásaival. Lakner Judit is megállapítja, hogy a „nagy embereknek”, a politikai, irodalmi, művészeti élet jeles és meghatározó, befolyással rendelkező személyeinek „nagy temetés” dukált. „Budapest a 19. század második felében notabilitásainak a Habsburg-uralkodókat megillető temetési szerartást rendez. A barokk királyi temetés évszázados tradíciók szerint zajlott az udvari ceremóniamester rendezésében és korabeli rangos művészek közreműködésével. A nagyszabású barokk temetésekből merítettek ihletet a budapesti temetésrendezők a teatralitást és bombasztikus előadást kedvelő fővárosi publikum kielégítésére, ezek rítusait és szerartási elemeit adaptálták a polgári igényeknek megfelelően.”² Egy díszes monumentális barokk temetés például *Mária Terézia* esetében így nézett ki (Lakner leírásában): a koporsó „négy lépcső magas ravatalon feküdt. A ravatalt [...] fekete baldachin borította, körötte rengeteg gyertya világított. Mellette hat fekete, arannyal hímzett párnára voltak elhelyezve a felségjelek, a koronák és a jogar. Három napon át tekinthette meg a nép királynője holtestét, miközben öt oltáron miséztek érte harangzúgás közepette.” A magyar főváros által a polgári világba adaptált császári pompás temetés nem maradt el az eredetik mögött, olykor még túl is szárnyalta azokat. „A híres budapesti gyászmenetek nem voltak halványabbak a királyénál: a díszmagyar atilla, a tollbokréta-erdő, a szikrázó katonai egyenruhák, a szakmai és kereskedelmi szervezetek céhes időket őrző ünneplői, az egyetemi tanár és a papi ornátus, a tarkán hímzett népviseletek, és ha ez sem lenne elég, a temetkezési vállalatok jelmezes gyászvitézei, gyászhuszárai, lámpás heroldjai gondoskodtak a barokk festőiségről.”³ Lakner a királynő gyászpompája leírása után zárójelben *Jókai Mór* temetéséről szól összehasonlítóként, az írórt hirdetve a viadal győzteseként: „az ő ravatala már hat lépcsővel emelkedik a földi halandók fölé. Köré is elhelyezik párnákra nagyságának szimbólumait, a lantot, könyvet, tollat. A gyertyák, fáklyák, kandeláberek pedig egyenesen a túlvilági fényözönt előlegezik meg egy-egy luxustemetésen.”⁴

Lakner Judit politikusokat és írókat sorakoztat fel a 19. század második feléből, akik békeidőbeli gyászpompás temetésben részesültek. Szerinte az „első efféle komor temetés Pest még csendes utcáin *Vörösmarty Mihály* temetése volt 1855-ben.”⁵ A kiegyezést követően „a temetés, a nagy emberek temetése továbbra is a politika műfajához tartozott, a közélet kisajátította a halált, jobban, mint valaha, de

² Lakner (1993) 15.

³ Lakner (1993) 15–16.

⁴ Lakner (1993) 15.

⁵ Lakner (1993) 16. *Vörösmarty temetéséről a költő halálának gazdasági következményeivel is foglalkozva lásd Szilágyi (2017) 537–548.*

az önkényuralmi időszak férfias pátozát az eklektika frivol pompája váltotta fel. [...] A fényes Batthyány-temetés a kiegyezés után két évvel a helyreállított alkotmányosság ünnepe volt, harsány csinnadrattával a függetlenségen esett csorbát volt hivatva kiküszöbölni.⁶ Hat évvel az első miniszterelnök újratemetése után jött el a korszak addig legpompásabb temetése, *Deák Ferencé*, ami „a lendületesen fejlődő gyászipar jóvoltából – karneválnak is beillett volna.”⁷ Ezt követően, ahogy a szabadságharc egykori hősei halála elkövetkezik, megszaporodnak a nagy temetések, és immáron nem annyira jelentős személyek is nagy pompával kerülnek sírba: „A historizáló eklektika millenniumi arcképcsarnoka lassan megtelik hősökkel. Egymás után halnak meg az időközben értelmiségiekké, tudósokká, hivatalnokká visszavedlett forradalmárok. 1892-ben egy csapásra három nemzeti hőssel gyarapszik a panteon: meghalt *Irányi Dániel*, *Klapka György* és *Teleki Sándor*, néhány esztendő múlva követi őket *Perczel Mór* és *Perczel Miklós*, 1908-ban *Türr Istvánt* temetik el a nemzet halottjaként.”⁸ Lakner utolsóként természetesen nem más, mint a kormányzó temetését említi 1894-ből monumentális nemzeti megmozdulásként: „Kossuth halálának hírére az ország szinte hisztérikus gyászba borult. A szimbólumok és mitológiák burjánzó világán érlelt hazafias szenvedélyek felforrósodtak. Kossuth Lajos temetése mítosz és politikai esemény. Koporsójánál egy ország zokogott.”⁹ Végezetül az időszak első nagy temetése, Vörösmartyé mellett Lakner a korszak további íróinak, művészeinek, nagy szakpolitikusának említi nagy ünneplésként lezajlott temetését: „Arany János, Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Lechner Ödön, Munkácsy Mihály, Trefort Ágost, Baross Gábor, Prielle Kornélia temetését nagy pompával rendezték. [...] Akárcsak a politikai közjogi temetések, a notabilitások temetési is az egész várost megmozdító népünnepélyek voltak.”¹⁰

Gyáni Gábor a mindennapi étellel foglalkozó *Az utca és a szalon* című kötete részben a Csorba család, *Táncsics Eszter* és *Csorba Géza* ügyvéd 1873 és 1876 között vezetett „családi” naplója révén mutatja be a 19. század végének és a századfordulónak időszakát. A hétköznap és az ünnep szétválaszthatóságának boncolása után a nyilvánosságot teremtő budapesti helyszíneket gyűjti össze Gyáni, és ezek sorában a természeti jelenségek mint árvíz, tűzvész, az épülő paloták és középületek mellett Lakner Juditra hivatkozva a dísztemetéseket is megemlíti. A naplóírás idejére Deák Ferenc 1876. tél végi temetése esik, ami – mint Lakner írta – „kárpótolta a közönséget a kimaradó farsangi multságokért, az elmaradt színházi előadásaiért, az elhalasztott bölcsészbalért, korcsolyabálért, az izraelita nőegylet jótékonysági báljáért, a vasúti és gőzhajózási klub báljáért. A *Borsszem Jankón* sem lehetett nevetni, iskolába, boltba,

⁶ Lakner (1993) 25–26.

⁷ Lakner (1993) 27.

⁸ Lakner (1993) 28.

⁹ Lakner (1993) 28.

¹⁰ Lakner (1993) 31.

A századfordulót követő időszakból érdemes ideszámolni *Eötvös Loránd* és *Ady Endre* 1919-es temetését. Lásd Vörös (2018) 191–200.

hivatalokba, bíróságra nem lehetett menni – ott volt viszont a temetés.¹¹ Gyáni úgy látja, „Deák temetése Csorbáék számára is valami egészen nem mindennapi eseményt jelentett, melyet már az e napokról szóló feljegyzések címezése is jelez. [...] Deák halála napjától temetése napjáig Csorbáék szinte minden figyelmét halála és a készülő temetési ceremónia kötötte le; az utóbbira mintegy fölkészültek, úgyszólván ráhangolódtak az eseményre.”¹² Csorbáéknak mint a nagy események tanúinak a színházi díszletek látványa megélhető volt, az előadásból magából azonban csupán részleteket észlelhettek. Gyáni szavai szerint az eseménnyel kapcsolatos meghatározó élményük „a tömeggel zsúfolt és az alkalomhoz illően feldíszített Budapestre vonatkozik, amit másként úgy fejezhetnénk ki: szemlélődésük élményszerű tárgya a »színházi« publikum és maguk a díszletek”.¹³ „Az ablakok kezdtek már népesülni; a gyászlobogók lengtek, a gyászdíszítések igen jól vették ki magukat; a nagy nézőközönség a katonasorfallal mögött húzódott meg; az állványok, lajtorják, fák vasrácsai, a háztetők megteltek nézőkkel, illetve még csak kíváncsi, türelmetlen, fagyos közönséggel.”¹⁴ A február 3-án lezajlott temetést Csorbáék egészen prózai okokból csupán részben látták személyesen, egyrészt az utcán lévő tömeg miatt („Mi eljutottunk az országúton a Károly-kaszárnya épületével szemközti helyre, itt megálltunk. A nemsokára visszhangzó ágyúlövések döreje tudatták, hogy a szertartás az Akadémiapalota előtti téren megkezdődött. [...] a Kerepesi úton ismét láttuk a menet egy részét”¹⁵), másrészt pedig mert a hideg elől meleg helyre kellett menekülniük. Gyáni azért nem idézi részletesen a rituáléről a naplót, mert „jószerivel egyszerű felsorolásból áll, s főként azért nem, mert a beszámoló csak részben nyugszik Csorbáék közvetlen tapasztalatain.” Mindazonáltal a napló révén így hétköznapi perspektívából is kissé szemügyre vehető ceremónia nem érdektelen, és kiegészítést nyújt a hírlapi beszámolókhöz. A történész summázata szerint „Deák barokkos pompával koreografált temetése, valamint azok a dísztemetések, melyek követték a dualizmus későbbi évtizedeiben, úgy hatottak a ceremóniák szemlélőire, mint valamilyen különleges, nagyszabású nyilvános színházi előadások: kifejezetten karneváli atmoszféra lett úrrá a városban ezekben az órákban.”¹⁶ A napló így összegzi a napot: „A mamáékhoz átmenve részleteket beszéltünk a soha nem látott egyszerű, pompás temetési szertartásról, főleg a menet gazdag látványosságáról. Átfázva, elfáradva testben és a behatások nagymérvősége miatt lélekben is – jólesett lefeküdnünk.”¹⁷

Miután megismertük, hogy a 19. század második felében és a századvégen körülbelül mit jelentett, és hogyan nézett ki a „nagy emberek” a politika műfajába

¹¹ Lakner (1993) 27.

¹² Gyáni (1999) 70.

¹³ Gyáni (1999) 70.

¹⁴ Buza (szerk., 1994) 328.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Gyáni (1999) 70.

¹⁷ Buza Péter (szerk., 1994) 329.

Ugyanerről lásd szintén Csorbáék naplója alapján: Katona (2017)

tartozó „nagy temetése”, tekintsünk meg egy ebből a sorból kilógó esetet. Szintén farsang idején, február 2-án, 1871-ben, azaz öt évvel Deák Ferenc előtt érte a halál Eötvös Józsefet. Kétség sem fér hozzá, „nagy ember” volt: író és politikus, oktatási és kultuszminiszter, az egyetlen, aki ugyanezt a tisztséget a Batthyány- és az Andrássy-kormányban is betöltötte, a Magyar Tudományos Akadémia, valamint a Kisfaludy-társaság elnöke – ezer és egy okból kijárt volna neki a Vörösmarty, aztán Teleki temetésével, Batthyány újratemetésével szokásjogot nyert nagy formátumú nemzeti búcsúztatás. Temetése azonban felemás módon sikerült, lám, Lakner Judit bőséges listájáról abszolút hiányzik az ő neve mint nagyszerű temetésben részesülő illusztris személyé.

Eötvös József végső búcsúztatását *Ferenczi Zoltán* a *Magyar Történelmi Életrajzok* sorozatában 1903-ban megjelent monográfiájában kétbekezdésnyi terjedelemben adta elő, az egykori tudósításokban olvashatóak alapján viszonylag pontos summázatot nyújtva az eseményekről, és halványan érzékeltetve annak kettős mivoltát.

A nemzet méltó gyászszal kísérte halálát. A képviselőházban február 3-ikán Somssich Pál elnök jelentette be a gyászesetet, mely a házat, a kormányt, a tudományt, a költészetet s a hazát érte. Deák Ferencz emelkedett azután szólásra s a gyász jegyzőkönyvre igtatásán, valamint a gyászlobogó kitűzésén kívül indítványozta, hogy a ház testületileg vegyen részt a temetésen, melyről úgy tudja, hogy a megboldogult óhaja szerint a lehető legegyszerűbb lesz és hogy Ercsiben, apja mellé kívánt temettetni. Végül Simonyi Ernő indítványára a ház a temetés befejeztéig elnapolta üléseit s így mivel Eötvös csütörtökön este halt meg, a ház rendes ülést nem tartott kedden reggelig. A főrendiház hasonló intézkedéseket tett s mindkét ház elnöke megbízást nyert, hogy özvegye előtt a két törvényhozás részvétét tolmácsolja. A királyné Meránból táviratilag, a király sajátkezűleg írt levélben fejezték ki részvétüket és József főherczeg személyesen megjelent a temetésen, melyen a királyt gr. Bellegarde képviselte.

Február 5-én, vasárnap délután 2 órakor, Eötvös testét pesti lakásán (Erzsébet-tér 10-ik sz.) a lehető legegyszerűbb szertartással Simon lipótvárosi plebánus beszentelvén, másnap hajnalban gyászkocsin Ercsibe szállították; mert Eötvös azt kívánta, hogy az ercsii kápolna sírboltjába temessék, melynek környékén gyermekkorra legszebb éveit telte el. Ercsin nem vitték őt óhaja szerint egyenesen a kápolnába, mely mintegy félóránnyira a Duna fölött egy dombon fekszik, honnan a nagy folyó árjai s azontúl a Csepel-szigete látszanak; hanem előbb az ercsii templomban Pauer János sz.-fejérvári püspöki helyettes a család s a küldöttségek jelenlétében nagy gyászmisét tartott s csak azután vitték a sivatag téli tájon fekvő kápolna sírboltjába, hol Radnics, fejérvári kanonok, egykori ercsii plebános s a költő gyermekkorában a család hú barátja, egykor erőteljes, szabadszellemeű pap, tartotta az Eötvös óhaja szerint felette az utolsó imát, mely után a koporsó s a külön hamvvederbe zárt szív fölött bezárult a sírbolt ajtaja.¹⁸

¹⁸ Ferenczi (1903) 292–294.

„Vörösmarty halálának bekövetkezte nem volt váratlan: a rá vonatkozó visszaemlékezések és egykorú leírások egyaránt beteg, megtört és reményvesztett emberként mutatták be a költőt életének utolsó időszakában.”¹⁹ – írja Szilágyi Márton. „Bár Deák a halálát megelőző időszakban már hosszabb ideje betegeskedett, és köztudott volt, hogy állapota nem ad okot túlzott reményekre, halálhíre mégis döbbenetet keltett szerte az országban, különösen pedig halála helyszínén, Budapesten. A szomorú szenzáció jelentőségét jelzi, hogy a korabeli tömegkommunikáció mai szemmel nézve rendkívül lassú volta ellenére, híre viharos sebességgel terjedt el.”²⁰ – írja Katona Csaba. Eötvös halálhíre inkább Deákéhoz áll közel, valódi betegsége, ami halálát okozta, hosszabb lefolyású volt, de a legsúlyosabb végső stádium elég rövid ideig tartott, a halálhír így sokak számára váratlanul hatott. Ezt növelte továbbá, hogy a korabeli lapok még Deákénál is visszafogottabban adták hírül Eötvös betegségét, és egymásnak ellentmondó híreket is közöltek – Eötvös családja a beteg érdekében cenzúrázta a rossz állapotról történő tájékoztatást, és hirtelen jobbulásról szóló hírek is napvilágot láttak.²¹

Eötvös József betegségéről az első kósza hírek 1871. január elején jelentek meg, de a hó második részében jobbulásáról is olvashatott a közönség, február elején tehát hirtelen érkezhettek a miniszter halálhíre. A *Pesti Napló* az elhalálózásakor így adott számot a betegség különös fordulatairól és az arról való tudósítás hiányának indokáról:

Január elején lázas állapot fejlődött ki, mely habár eleinte nem volt összekötve semminemű veszélyt sejtető tünetekkel, mégis azon aggodalmat kelté, hogy tüdőbaj keletkezik. – A láz s a tökéletes étvágytalanság úgy felemésztették erejét, hogy január elejétől ágyban feküdt. A beteg azonban ezen idő alatt is folyton értesítette magát az országgyűlés s a különféle bizottságok tárgyalásairól s a napilapokat is nagy figyelemmel olvasta. Egy ezen időben valamely lapban közölt tudósítás betegségének súlyos voltáról láthatólag igen meghatotta őt, ki különben is talán sejtette állapota veszélyességét és ezért környezete gondoskodott, hogy semmi oly hír ne szivároghasson át a nagy közönségbe, mely a lapok útján a betegnek talán ismét értésére jöhetne. Január közepe körül a báró betegségi állapota javult, a lázak elmaradoztak: az azelőtti köhögés megszűnt s már már reményeket lehet táplálni a beteg javulása iránt. E remények – fájdalom – csak néhány napig tartottak, mert a sorvasztó láz ismét beállott s a többször tartott orvosi tanácskozmányok rendeletei e baljóslatu lázat nem voltak képesek megszüntetni.²²

Az *Orvosi Hetilapban* 1871. február 5-én megjelent, február 3-ra datált névtelen, talán magától a felelős szerkesztő és tulajdonostól, Eötvös orvosától, *Markusovszky Lajostól* származó tárcában is szerepel egy bekezdés, ami igazolja a hírek blokkolását, és a vég mindenki számára hirtelen történő bekövetkeztét:

¹⁹ Szilágyi (2017) 537.

²⁰ Katona (2017)

²¹ Erről részletesebben lásd dolgozatom: Devescovi (2020) 93–105.

²² Eötvös József. *Pesti Napló*. 22. 27. (1871. február 3.) Esti kiadás.

A boldogult öntudata mindemellett zavartalan maradt folyvást, melegen érdeklődött a közügyek iránt, s épen egyfelől e miatt, nehogy a hírlapok által betegségének kétes voltára figyelmessé tétessék, másfelől nehogy távollevő kedvesei előkészítés nélkül annak tudomására jöjjenek, a felüdülése iránti aggodalom a legkisebb körre maradt szorítva úgy, hogy a nagy közönség a hazát fenyegető nagy veszteségnek első hírére csak akkor vette, midőn Skoda tanár tanácskozmányra hívatott meg.²³

A halál beálltát követően a korabeli lapok megírták a hírt, és azt, ahogy ezt megtudta az ország vezető testülete. Legrészletesebben a *Pesti Napló* tudósított az országgyűlés rövid február 3-i, pénteki ülésnapjáról:

A képviselőház ma reggeli ülése a haláleset által keltett közconsternatio között nyílt meg. Az elnök, Somssich Pál, a fájdalom legkinosabb és észrevehető impressiója között így szólt a házhoz:

Nagy csapás érte a hazát, a képviselőházat és a kormányt.

A haza elvesztette egyik hü fiát, a tudomány legmagasabb színvonalára fölemelkedett egyik polgárát, buzgó munkását és hivatalnokát; a ház elvesztette egyik legérdemesebb, legtündöklőbb tagját, kinek érdemei messze a haza határain kívül is elismertettek. A kormány elvesztette egyik hivatott tagját, kinek helyét pótolni vajmi nehéz föladat lesz.

E férjfiúnak érdemei sokkal nagyobbak, kiterjedtebbek, semhogy én azokat e helyről futólag érintvén fölsorolni csak megis kísérelném. Föladata lesz ez annak, ki az emlékbeszéd megtartásával bizatik majd meg, vagy ki életét fogja tanulmányozva leírni.

Annál kevésbbé tehetném én ezt most, mert saját keblem fájdalmai és szorongatásai között akadozó szavaim a veszteséget nem is tolmácsolhatnak.

Szárazan teljesitem tehát keserü kötelességemet, midőn a t. háznak bejelentem, hogy Eötvös József báró, e háznak tagja, magyar királyi vallás- és közoktatásügyi miniszter tegnap este 11 órakor meghalt.

Bővebb tudomásom az eltakaritási tisztességről nincs. Meg fogom szerezni magamnak a kellő ismereteket, és azt a háznak bejelentendem.

Addig is szabad legyen előre kimondanom azon határozatot, hogy a t. ház mély részvétellel és fájdalommal osztozik e nagy veszteségben (Általános helyeslés), hogy annak jegyzőkönyvében kifejezést ad, valamint a gyászlobogó kitzűzésével is jelzendi. (Általános helyeslés.)

Magam részéről annyira el vagyok fogulva, hogy alig hiszem, miként a mai ülésben az elnöki teendőket teljesíteni képes lehessen.

Deák Ferencz: Ezuttal kimondhatnók határozatilag azt is, hogy a temetési szertartásnál a ház testületileg fog megjelenni. (Általános helyeslés) Minő lesz

²³ Tárcza, Pest, február 3-kán. *Orvosi Hetilap*. 15. 6. (1871. február 5.) 99.
Jozef Skoda / Joseph Ritter von Skoda, Pilsen (1805–1881) híres bécsi orvosprofesszor.

a szertartás, azt nem tudom; a családbeliektől hallottam, hogy ő maga óhajtotta, miként a legegyszerűbb beszentelés után testét Ercsibe vigyék, és édes atya mellé temessék. Jó volna a ház elnökét megbizni, hogy érintkezvén ez iránt a családdal, tegyen nekünk holnap jelentést. (Helyeslés.)

Simonyi Ernő: Azon veszteséget, mely hazánkat érte, mindnyájan mélyen érezzük. Akár tekintsük az elhunyt férfinak jelen munkásságát, akár fényes multját, akár a haza, akár az irodalom iránt szerzett nagy érdemeit, azt hiszem a t. háznak akaratát és szándékát tolmácsolom, midőn indítványozom, hogy tiszteletünk jeléül, melylyel mindnyájan irányában viseltetünk, fügeszszük fel üléseinket addig, míg az elhunytak tetemei el fognak takaríttatni. (Helyeslés a ház minden tagja részéről.)

Elnök: A mai ülés jegyzőkönyvének egyetlen pontja lesz: Az általam történt bejelentés és az erre nézve hozott határozatok. Holnap 10 órakor ülést tartunk, melyben a temetési szertartás iránt fogom a házat értesíteni. (Ezzel az ülés véget ért.)²⁴

²⁴ Eötvös József. *Pesti Napló*. 22. 27. (1871. február 3.) Esti kiadás.

Az ülésen elhangzott felszólalások közül Deák Ferencére érdemes figyelnünk, amennyiben egy tévedést tartalmazott, ami talán széles körben elterjedt volt, másrészt pedig több helyen kiigazították. Az Eötvös József által választott sírhelyről, az ercsi kápolnáról van szó. Deák arról beszélt, hogy Eötvös óhaja az volt: Ercsibe, „édes atya mellé temessék”, és érdekes módon ezt felhossa még Ferenczi Zoltán is 1903-as monográfiájában, mikor felidézi az országgyűlési ülést. Deák jelzette a családbeliektől kapott információja azonban téves volt, hiszen Eötvös Ignác nyughelye az 1841-es csödjé után választott visszavonulási helyén, Velencén volt. A másnapi, február 4-i országgyűlésben az elnök, Somssich Pál hasonlóan tájékoztatta a jelen lévőket az Eötvös Lorándtól megtudottakról, a jelek szerint tehát maga Loránd volt a forrás: „Tőle értesültem, hogy a boldogultnak tetemei utolsó kívánsága szerint Ercsiben fognak édes atya mellé tetettetni; teste itt Pesten holnap d. u. 2 órakor fog beszenteltetni, és alkonyatkor csendesen Ercsibe szállíttatni.” A képviselőház ülése febr. 4-én. *Politikai Ujdonságok*. 17. 6. (1871. február 8.) 70.

A téves vélemény a *Fővárosi Lapok* 1871. február 7-i számában is előkerült a temetésről adott (D.) szignóval jelzett cikkben kiszínezve az apa és a fiú közti különbséget: „Az ercsi-i sírboltba kíváncsított, atya mellé, ki nem hagyott maga után nagy emléket, s ki csak fia által lesz emlegetés tárgya. Egymás mellett fekszenek most: az, ki a dúsgazdagságból alábukott, s az, ki a szegénységéből oly magasra emelkedett.” D. (1871) 142.

Másrészt két másik, a temetésről olvasható beszámolóban kiigazították: egyrészt a *Pesti Napló*ban, másrészt a *Vasárnapi Újság*ban. A *Pesti Napló* 1871. február 7-i reggeli számában írt részletesen a temetésről, s egy mondatban beszúrta a cikk szerzője, kik is nyugodnak a családi kápolnában: „Örök álmaik ott alussza a nagy halott, nagyszülei a b. *Lilien* pár között. Maga Eötvös J. atya s anyja (fehértmegyei) Velencén van eltemetve.” Pótlék. Báró Eötvös József temetése Ercsiben. *Pesti Napló*. 22. 30. (1871. február 7.) Reggeli kiadás.

Utóbb a *Vasárnapi Újság* 1871. február 26-i számának B. *Eötvös hamvainak átvitele az ercsi-i családi sírboltba*, 1871. február 6-án képaláírással ellátott Keleti Gusztáv, Eötvös Loránd nevelőjének vázlata után készült metszethez tartozó *Az ercsi-i kápolna* című alighanem Szász Károlytól származó, – á – r – szignóval ellátott cikke is hasonlóan pontosít: „E kápolnában nyugszik az öreg *Lilien* és neje, egy pár Szapáry grófnő, és b. Eötvös nővérenek egy kis gyermeke. Eötvös szülői *nem* itt nyugosznak. Apja Velencén, hol félrevonulva, haszonbérlett birtokon végzé zivataros életét; anyja Pesten, hol özvegy éveit tölté s meghalt.” Szász (1871) 109.

A halálhír szétterjesztésekor úgy tűnhetett, a „nagy ember – nagy temetés” forгатókönyv fog megvalósulni Eötvös József esetében is. A *Hon* február 3-i pénteki esti kiadásának fejléce és cikke is ezt sejtette Eötvös nagysága festésével, egyrészt a nemzet biztatásával a nagyszerű gyászra, másrészt:

Az ország fővárosának középületein gyászlobogó leng; az ország fájdalma az ország házában Deák Ferencz ajkain nyer hangot, mely visszahangozni fog egyikét [sic] nap alatt széles a hazában!

Nincs párt, nincs felekezet, nincs nyelv, mely az Eötvös halála által támadt űrt ne érezze; sőt a távol hazák tudományos világa is megdöbrent kebellet fog állani azon hír hallatára, hogy a XIX. század uralkodó eszméinek írója nincs többé!

A magyar irodalom és művészet vesztett legtöbbet. A „Karthausi”, a „Falu jegyzője”, „Magyarország 1514-ben” megjelenésükkel korszakot alkottak s a két utóbbi kiszámíthatlan hatással volt a megyei visszaélések és a jobbágyság tovább fentartása ellen. A magyar műképző művészet is benne birta legerősebb és hivebb gyámolát.

A magyar szónoklat legkitűnőbb és kedvesebb tagját veszté el. Sokáig hasztalanul fogja keresni a szem Kölcsey tanítványát, a mindig nemesen érző s szívből szívhöz szóló hangot mely ha nem mindig győzött is meg, mindig vonzott és becslésre, szeretetre indított a szónok iránt.

Az akadémia és Kisfaludi-társaság gyászát képtelen kifejezni az a könnyen lengő foszlány lobogó. ... Évekig fog ott (sic) űr lenni a szívbem; évekig fog hiányozni az európai hírű tudós, s a mindenekfölött kedves költő! ....

A kormány is egyik legmunkásabb tagját vesztette el. A történelem össze fogja nevént kötni azon közművelődési reformok kezdetével, melyek az ország jövő nagyságának magvát képezik, s melyekre mint sokat ígérő vetésre a megboldogult oly szerény előérzettel tekintett.

Nagyobb férfiát veszthette el Magyarország; de szeretettebbet, minden szellemi ismerőst szívéhez közelebb állót soha!

Szelleme fényétől egész Európa látta hazánkat; halálának gyásza egész hazánkat betakarja.

Kit polgártársainak öszszesült áldása kísér az égbe, azt üdv várja az égben; örök élet ott fenn és itt alatt!

– *Öltsön gyászt az ország!* Egyik legnagyobb fia nincs többé. B. Eötvös József megszűnt élni. Vele a legmagasztosabb lelkek, a legnemesebb szívek egyikét tesszük a sirba, mely fölött egy ország könye fog rezegni. A nagy ember, kinek, ha voltak is ellenfelei, de ellensége egy sem akadt széles e hazában, már hosszabb idő óta gyöngékedett. Ez erős lélek gyöngé, törékeny testben lakott, szenvedését napról napra növelte az országglás izgalmas munkája, melynek élete utolsó idejét egész lélekkel odaszentelé. Az utolsó napokban a baj oly fenyegető alakot öltött, hogy a külföld jelesebb orvosait is meghívták távirati uton hogy mentsék meg, ha még megmenthető. (Folyton consiliumot tartottak felette. De a megtámadott

[olvashatatlan szó – D. B.] halálozási processusát megakadályozni a legmagasabb tudománynak sem sikerült többé. Ma reggel ezer meg ezer szíven nyilallott keresztül a kinos hír, hogy Eötvös József múlt éjjel 11 órakor kiszenvedett. Az országgyűlésen az elnök elfojtott hangon adá tudtára a képviselőháznak a haza e nagy fiának halálát. A megdöböntő hír hallatára elváltoztak az arcok s könyvek peregtek le az ezüst szakállakon. Mindenki pártkülönbség nélkül elarulá a mély fájdalmat, mely e hír hallatára elszorítá szívét. Az elnöki jelentés után több másodperczig tartó néma csend állt be. Az ország gyászát fejezte ki e csend, oly nyelven, melyet nem írhatni naplóba; a pártok egyhangú néma szavazata volt ez, mely találkozik a közös fájdalomban. [...]

A Kisfaludy-társaság, melynek a boldogult számos éven át buzgó elnöke volt, e hó 5-éről 12-re halasztja el általános gyűlését.

Az országház, akadémia, muzeum épületein, a templomokon, egyletek és társulatok helyiségei felett gyászlobogók lengenek.

Az emberek szomorú arcczal, szótlantul járnak az utcán, mintha félnének lépéseikkel felzavarni az alvó nyugalmát s azt a földet érinteni lábaikkal, mely mindnyájunk halottjának földi maradványait van hivatva magába fogadni.

Az általános megdöbbenés e kinos perczében kezdjük meg igazán érezni, mily nagy volt a szobor, melynek leomlása egy országot birt megrendíteni.

Áldás és béke lengjen hamvai felett s a nemzetek sorsának intézője végtelen kegyelme adjon nekünk vigasztalást!²⁵

A „nagy ember – nagy temetés” elképzelésbe illet a *Néptanítók Lapja* február 9-i számában utólag megírt számos elem: a „miniszterelnök bálja, melynek vasárnap, február 5-én kellett volna megtartani, b. Eötvös József halála” miatti elmaradása, a minisztériumok előre tervezett testületileg történő megjelenése a gyászos beszentelesen, „Különösen a cultus ministerium minden tisztviselője, államtitkár Tanárky Gedeon vezetése alatt – s gyász-fátyollal kalapjukon”,²⁶ vagy a Kisfaludy-társaság említett egyhetes gyászöltése.

A szándék természetesen a nagyszabású temetésre valóban megvolt, de ezt a megboldogult, és a kívánságát figyelmen kívül hagyni nem kívánó család nem engedte. A *Politikai Ujdonságok* február 8-i számában adtak tájékoztatást a minisztertanácsi szándékról a egyszerű búcsúztatásról és ennek meghíusulásáról.

„A minisztertanács késő este összeült, hogy a temetési szertartás iránt intézkedéseket tegyen. Azt óhajtották volna, hogy a boldogult földi maradványai az akadémia palotájában szenteltettek volna be, de e terv határozott ellenzésre talált a gyászoló családnál, mint olyan, a mely a haldokló kifejezett végakaratóval ellenkezésben áll. Elhatározottat tehát hogy a testületileg megjelenő gyászközönség, miután

²⁵ Bárá Eötvös József. *A Hon.* 9. 27. (1871. február 3.) Esti kiadás.

²⁶ B. Eötvös József halálához. *Néptanítók Lapja.* 4. 6. (1871. február 9.) 99.

az elhunyt lakásán el nem fér, az Erzsébet-sétány nyílt terén fog elhelyeztetni.”²⁷ A megboldogult kívánságának megtartása, a halott fővárosi búcsúztatásának helyszíne: a saját polgári lakása, és a közösség elvárása a ceremónia felől világosan láthatóan nem volt összeegyeztethető, ahogy *A Hon* február 6-i esti számának beszámolójában megjegyezték: „A halottas ház udvarára, mint előre tudni lehetett, csak kevesen fértek be.”²⁸

Eötvös József búcsúztatásának első felvonása, a beszentelés tehát ellentmondásos volt. Az egész város gyászba öltözött, mint a *Budapesti Közlöny* hivatalos lap február 4-én megírta, a „főváros arczata a legmélyebb megdöbbenést áruja el. Majd minden köztintzet, az országház, a testvér főváros városházai, a kormányépületek, az akadémia, az egyetem, a műegyetem, az iskolák, a casino, a nemzeti színház, mind, mind kitűzte a gyászlobogót – hirdetve, hogy mindannyinak halottja van!”²⁹ A király táviratot írt az özvegyhez,³⁰ az országgyűlés, számos egyesület és társaság (az Akadémia, a Kisfaludy Társaság, a természettudományi társulat) elhalasztotta közgyűlését, és küldött testületet állított össze, a beszentelést megelőzően előre megbeszélt helyen gyűltek össze – az országgyűlés felsőháza, az Akadémia és a Kisfaludy Társaság az Akadémia palotájában –, és testületileg terveztek a halottas házhoz vonulni, majd ugyanígy jelen lenni az eseményen. A *Fővárosi Lapok* híre szerint „a város tiszti-kara és képviselősege – a főpolgármesteri fölhívás szerint – testületileg vesz részt a gyászszertartáson”, „Az iskolák nagy menetekkel fogják szaporítani a gyászoló gyülekezetet; a kereskedelmi, ipari stb. egyletek szintén”,³¹ az *Ellenőr* szerint a „budai polgárok falragaszok által vannak felhíva, hogy tömege-

²⁷ A temetés Ercsiben, *Politikai Ujdonságok*. 17. 176. (1871. február 8.), február 8. 72.

Érdekes, hogy utóbb, a II. világháború idejében kétszer is tényként jelent meg Eötvös akadémiai ravatalozása. Mindkét alkalommal az *Újságban* volt olvasható ez a tévedés, Halász Ernő tollából. 1939-ben az akkori Házelnök, Darányi Kálmán, két évvel később pedig Cséky István gróf külügyminiszter halála révén írta le Halász: „Eötvös József báró holttestét az Akadémia csarnokában szentelték be, azután utolsó kívánságához képest Ercsiben temették el.” Halász (1939) 257.; Később: Halász (1941) 26.

²⁸ Eötvös József temetése. *A Hon*. 9. 29. (1871. február 6.) Esti kiadás.

²⁹ *Budapesti Közlöny*. 5. 28. (1871. február 4.) 586.

³⁰ Leírta többek közt a *Pesti Napló* 1871. február 5-i, vagyis a ravatalozás napjának reggeli kiadásában a családi gyászjelentés társaságában:

(Ó Felsége) a következő kéziratot intézte báró Eötvös József özvegyéhez:

Kedves báróné! Mélyen meghatott szeretett férjének halála, mely nemcsak családját, hanem engem szintugy, mint az egész országot a legérzékenyebb fájdalommal illet.

Midőn a haza a boldogultban hű és kitűnő fiát, legjobbainak egyikét siratja, nem lehet, hogy mély sajnálatot ne érezzek én is, ki elhunytá által egy hű és bölcs tanácsadót is vesztettem.

De fenn fog maradni emléke a köztiszteltben részesült, szeplőtlen jellemű férfinak; tul fogják őt élni hazafiás érdemei, valamint nagybecsű irodalmi művei, s csak ennek tudatában találhat némi enyhítést az övéinek bánata, a példás családapa pótolhatatlan vesztésege felett.

A legbensőbb részvétellel, mely bizonyára az egész országban, sőt annak határain tul is mélyen érzett, vizshangra talál, intézem önhöz e sorokat, azon őszinte ohajtással: adjon erőt az ég e fájdalomban, s enyhítse azt az idő!

Budán, 1871. évi febr. hó 3-án.

Ferencz József (1871): (Ó Felsége) a következő kéziratot intézte báró Eötvös József özvegyéhez. *Pesti Napló*. 22. 29. (1871. február 5.) Reggeli kiadás.

³¹ A gyász nyilatkozatai. *Fővárosi Lapok*. 8. 29. (1871. február 5.) 137.

sen jelenjenek meg a temetésen”.³² A *Fővárosi Lapok* beharangozója nagyszerű eseményt sejtetett: „Szóval olyan nagy gyászszertartásnak lesz ma színhelye a főváros, minőt megérdemel a férfiú, kiben – egy ékesszóló toll szerint – »a nemzet nem csak nagy fiát, nem csak egy szeretett gyermekét temeti el, hanem egy nagy és jelentős részét gazdag történelmének.«.”³³

Az előzetes várakozásokhoz képest azonban az Eötvös család utolsó pesti otthonában, az Erzsébet tér 10. szám alatti Sina (Derra)-házban³⁴ 1871. február 5-én, vasárnap tartott beszentelés némileg másképp történt. Ahogy az már előre is nyilvánvaló volt, a házba csak igen kevesen értek be, még kevesebben a halottas szobába, Eötvös dolgozószobájába, a tömeg pedig kint ácsorgott a februári hidegben az épület előtt és a környező utcákon. A szertartáson a családtagok és a kiemelt személyek tudtak csupán részt venni, az egyesületi, intézményi küldöttek jó, ha a lakásig eljutottak, vagy legfeljebb az épületbe kerültek be.

A *Pesti Napló* 1871. február 6-i esti kiadása így adott számot a programról:

A beszentelés délután 2 órakor ment véghez.

A programmszerűleg megállapított rend szerint gyűltek össze a gyásztiszteletben résztvevő testületek és hatóságok. A főrendiház és a képviselőház tagjai s a városi képviselőtestület az akadémiából páronként jöttek a halottas házhoz, a különféle testületek, a minisztériumok, a honvédség és a közös katonaság tisztikara, az akademia, a magy. egyetem, Józsefműegyetem, középtanodák, elemi iskolák, az izraelita hitközség, a pesti polgári kör s mások jobbára gyászlobogókkal az Erzsébet térnek a gyászlak felé eső részét és a Fürdő-utcát egészen elfoglalták. A boldogult által alapított budai nőtanító képezde növendékei mindannyian gyászuháiban jelentek meg, benne mintegy atyjukat gyászolván. [...] ³⁵

A beszentelést Simon Ferenc, lipótvárosi plébános (egyes tudósítások szerint Rath Simon) végezte a családtagok, közeli ismerősök, és név szerint azonosított magas személyek részvételével. A megjelentek szűkebb listáját is legalaposabban a *Pesti Napló* írta meg másnapi esti számában:

A résztvevők között ott volt József főherceg, ki nemzeti örömeinkben és fájdalomainkban egyaránt osztozik, gr. Bellegarde, Ő Felsege személyének képviselője, Beust gr. Lónyay és Kuhn közös miniszterek, gróf Andrássy s az összes miniszterek, a főrendiház elnöke Majláth, alelnöke gr. Cziráky, a képviselőház elnöke Somssich, alelnöke Perczel, a főrendiház előkelő tagjai, Haynald érsek, Peitler, Pankovics, Kovács Zsigmond püspökök, gróf Károlyi György, b. Vay Miklós, b. Sennyey, stb., a képviselőház több kitűnő tagja. Az egyetemi tanári kar jelesbjei,

³² B. Eötvös elhunyt. *Ellenőr.* 3. 143. (1871. február 5.)

³³ A gyász nyilatkozatai. *Fővárosi Lapok.* 8. 29. (1871. február 5.) 137.

³⁴ Eötvös József Derra-házbeli lakásáról lásd tanulmányom: Devescovi (2016) 104–110.

³⁵ Eötvös József holttestének beszentelése. *Pesti Napló.* 22. 29. (1871. február 6.) Esti kiadás.

Pauler, Hoffmann, Konek stb. Itt volt továbbá Török Pál superintendes és Gamperl főpolgármester stb. [...]

A szertartáson megjelent a gyászba borult özvegy három leányával és fiával, Trefort a boldogult sógora családjával és más családbeli tagok, hölgyek és férfiak, több résztvevő meghittek nagy számban. Szívszaggató kép volt e megrendült és vigasztalhatlan családtagok bánatát látni, kik a komoly egyházi szertatás kínos hatása alatt el nem fojthatták hangos és megrázó jajaik kitöréseit.³⁶

Az *Ellenőr* kissé szűkszavúbb február 6-i tudósítása is érezte a fővárosi vásárnap-i beszentelés ellentmondásosságát:

Az ország gyásza, melyet a főváros két nap óta a közrészvét osztatlan nyilatkozataival méltóan kifejezett, elhunyt jelesünk mai temetésénél lelt leghívebb visszhangra.

Talán senki sem maradt el a fájdalom, a kegyelet adójának lerovásánál. [...]

Délutáni egy óráig egyre hullámozott körötte a gyászolók nagy sokasága, mely végbucst jött mondani az elköltözött nemes lélek porlepleéhez. Csak arcza volt látható, melyről a halál küzdelme sem törölheté le a jóság és szelídség kifejezéseit. A koporsót nagy örökzöld koszorú díszíté. Lecsüngő hosszú fehér szalagjain »A bécsi egyetemi magyar klub« szavak voltak olvashatók.

Háromnegyed kettőkor kezdtek gyülekezni a küldöttségek. A ravatalhoz vezető ajtó közelében foglaltak helyet az elhunyt minisztertársai, az országgyűlés mindkét házának számos tagja, kikhez az akadémiánál József főherczeg csatlakozott, míg a királyt udvarmestere képviselé. Megjelentek az akadémia, az egyetemi tanári kar, a Kisfaludy történelmi és természettudományi társulatok, az országos, a megyei és városi hatóságok, a hitközségek küldöttségei [...].

Az egyetemi ifjúság, valamint a főváros összes egyletei és társulatai gyászszal bevont zászlóikkal a halottas ház előtt álltak beláthatlan hosszú sorban.

A polgárság sűrű tömege mellett, mely az Erzsébettért, a fürdő- és bálványutczát ellepte, díszbe öltözött városi és megyei huszárok képeztek sorfalakat. A résztvevők között a társadalom minden osztálya képviselve volt s a nagy számmal megjelent katonaság és honvédség közt számos tábornokot s magas rangú tisztet láttunk.

A hamvak beszentelését d. u. két órakor végzé Rath Simon, lipótvárosi plébános a helyhez mért segédlettel.

A ravatal közelében térdelt a gyászoló család s fel felhangzó zokogásánál nem volt szem, mely száraz maradt.

A szertartás végével a család visszavonult s csak az elhunyt legközelebbi barátai és tisztelői maradtak, míg a sokaság meghatva oszlott szét.

A menet elvonulása órákat vett igénybe.

³⁶ Uo.

A halottas ház mindinkább elcsendesült, a ravatalt néma gyászban állta körül diszőrsége, mintha félne, hogy kitörő fájdalommal zavarja a megboldogult örök nyugalját.³⁷

A *Fővárosi Lapok* február 7-i számában olvasható beszámoló a két korábbi tudósítáznál nagyobb hangsúlyt helyez a kinti tömeg és a benti kiemeltek különböző helyzetére, és ezzel a beszterelés ellentmondásosságára:

A nagy lakás minden talpalatnyi helyét országos kitűnőségek foglalták el. A folyosók, a lépcsők, az udvar, az erkély, mind tömve voltak. A ház előtt pedig a sokaság tengere, mindenki feketében. Az egyetemi ifjúság, a fővárosi egyetek sorakozva, gyászba vont zászlókkal. A városi és megyei huszárok sorfalakat képezve. A kétsas utcában a hintók. Bár a verőfény folyvást olvasztá a havat, órákig állt együtt a tömeg.

Főnn ezalatt Simon Ferenc, lipótvárosi plébános beszterelés a drága hamvakat. A térdelő család zokogott s mindenki könyezett. Az elröpült szellem bőven nyere meg azt, mit „Végrendelet”-ében óhajtott: „Dalt érdemelt, mert költő, Könnyet, mert szeretett.”³⁸

A *Fővárosi Lapok* beszámolója neheztelést is megfogalmaz, helytelenítve Eötvös óhaját az egyszerű temetésre, és ezzel indokolva a tömeg lassú eloszlását, továbbá a cikkben az eseményen megjelent retentő nagy számú közönség, és lelkiállapotuk külön figyelmet kap. Az írás mindjárt ezen a szemrehányó hangon kezdődik:

Megadtuk az elhúnyt »hűnek és nagynak« az utolsó tisztességet; de nem adhattuk meg oly mértékben, mint tiszteletünk és gyászunk óhajtotta volna.

Az ő végakarata egyszerű temetés volt. Valamint életében, úgy halálában is nélkülözni kívánta a pompát, nemesszivü neje pedig, ki életének őrangyala volt mindig, teljesíté e kívánatot.

Nem kísérhettük tehát gyászpompával koporsóját, mint egykor Vörösmartyét s tavaly a Batthyány Lajosét, s a roppant tömeg legnagyobb része, mely az újtért, fürdő-, bálvány- és kétsas-utcák elejét ellepte, csupán a halottas-házat láthatta, melyen belől folyt a beszterelés szertartása.

Végül így foglalták szavakba neheztelő érzésük a szerintük nem kellően egyszerű gyászeseemény kapcsán:

A szertartás végeztével a család visszavonúlt, a közelebbi ismerősök és barátok léptek a koporsóhoz, a küldöttségek pedig oszlani kezdtek, csöndben, fájdalommal.

³⁷ B. Eötvös József temetése. *Ellenőr.* 3. 144. (1871. február 6.)

³⁸ D. (1871) 142.

De künn a nagy néptömeg még ekkor is alig volt megmozdítható. Fájdalmát tetézte az, hogy nem kísérheti e nemes férfi koporsóját bánatos tisztelettel. Ő nem csak a családé, hanem a közönségé, az országé lévén: szinte fáj, hogy nem róhattuk le tiszteletünk és fájdalmunk adóját nagy, ünnepi menetben is.³⁹

Ehhez nagyon hasonló neheztlés érezhető a *Politikai Ujdonságok* Eötvös halála és temetésének szentelt február 8-i tárcájában is, eggyel bővebb névlistát adva a mostani félig sikerült nagy temetéssel szemben: „B. Eötvös József holttemetének beszentelése vasárnap délután 2 órakor ment végbe az elhunytnak Erzsébet-téri lakásán. A nagy halott ohajtása volt, hogy temetése minél egyszerűbb legyen. Nem kísérhettük tehát gyászpompával koporsóját, mint egykor a Vörösmartyét, Teleki Lászlót, s tavaly a Batthyány Lajosét, s a roppant tömeg legnagyobb része, mely a tért, s a szomszédos fürdő-, bálvány- és kétsas-utczák elejét ellepte, csupán a halottas házat láthatta, melyen belől folyt a beszentelés szertartása.”⁴⁰

A benti kevesek után a kinti tömegre fókuszálva észrevehetjük a résztvevők helyzete kellemetlenségét már a *Pesti Napló* február 6-i terjedelmes beszámolójában is. A cikkben ugyanúgy megemlíttetik a februári kellemetlen időjárás, mint a sokaság tolongásának az épületen belüli („a befogadásukra a ravatal körüli helyiségek nem voltak elég tágasak”⁴¹ – említették az *Ellenőr* beszámolójában) és az azon kívüli szabályozni való volta, és ezzel fény vetül az Eötvös által ohajtott egyszerű, és a politika által elvárt egyszerű temetés ellentétére:

Háttérben a megszámlálhatlan néptömeg, mely a víz és lucsokban órákig elállt.

A résztvevő közönség sőt a testületek legnagyobb része csak a ház előtt maradt és itt várta meg a beszentelési szertartást, mely a boldogult lakásán ment véghez.

A közönség közül igen kevesen, mindössze vagy százan juthattak be roppant tolongás közt ezen helyiségekbe, hogy résztvegyenek a beszentelési szertartáson. [...]

A roppant néptömeg minden tagja óhajtotta a szertartást látni, a tolongás a halottas ház körül kimondhatlan volt.

A példás összhang és rend csak a felügyelő közegek buzgalmának köszönhető, főleg pedig *Ghycey* Samu ügyvéd ur tapintatos felügyeletének, ki barátilag átvette e tisztet, és a szomorú ünnepély zavartalan lefolyása felett örködött.

A kívül levő nép, mely még mindig roppant számmal állta körül az épületet, 4 óra után oszlani kezdett, a család meghittjei visszavonultak, hogy megvigasztalják azokat, kik legközvetlenebbül sujtattak a férjnek, az atyának, a sógnak elvesztése által.⁴²

³⁹ Uo.

⁴⁰ A temetés Ercsiben, *Politikai Ujdonságok*. 17. 176. (1871. február 8.), február 8. 72.

⁴¹ B. Eötvös József temetése. *Ellenőr*. 3. 144. (1871. február 6.)

⁴² Eötvös József holttestének beszentelése. *Pesti Napló*. 22. 29. (1871. február 6.) Esti kiadás.

A *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i száma is számot adott erről: „A halottas házba alig száz ember férvén be, a nagyszámu közönség legnagyobb része a ház előtt várta a beszentelési szertartást, melyet ft. Simon lipótvárosi plébános ur végzett. [...] A ház előtt egybegyült roppant néptömeg minden tagja látni kívánta a beszentelési szertartást, s a tolongás leirhatlan volt; csak a felügyelő közegek buzgalmának köszönhető, hogy semmi baleset sem zavarta meg a szomorú ünnepet.”⁴³

A fővárosi beszentelés ellentmondásos voltát egy másik apró momentum is mutatja. A *Budapesti Közlöny* hivatalos lap beszámolójából derül ki, hogy a királyi ház képviselője sem úgy tudott részt venni az eseményen, mint azt eredetileg tervezte:

Délutánra bezáratott a koporsó. S egy óra után már megkezdődött a küldöttségek és testületek megjelenése a halottas háznál, vagy helyfoglalása az Erzsébettéren. Király Ő Felsege első hadsegédét küldte a gyászszertartásra. József főherczeg személyesen jelent meg azon. A főherczeg ő fensége az István szálloda előtt a Pongrácz és Czillich ezredesek, kerületi parancsnokok által vezetett honvéd tisztikar, s a Szendre Béla ministeri tanácsos által vezetett, s testületileg megjelent honvédelmi ministerium élére állt; de miután a fürdő utczában lévő tolongás miatt, ezek nem juthattak a halottas házhoz, a főherczeg elvált tőlük, s kevés kísérettel a halottas házhoz ment.⁴⁴

A beszentelésen résztvevők és lelki hangulatuk mellett érdemes természetesen a szertartás környezetét is megidézni. Az egyszerű és ugyanakkor pompás ravatal leírása általában megegyezik a különböző lapokban, ám miközben több helyen Eötvös a halál által sem megváltoztatott külsejét írták csak meg, néhol a betegségnek, a gümőkórnak a beteg testét, főként arcát emésztő voltáról számoltak be, és az ettől a látványtól megroggyant gyászolókról. A *Fővárosi Lapok* 1871. február 7-i számában Eötvös ravataláról illendő visszafogottsággal tudósítottak: „A ravatal dolgozó-szobájában volt fölállitva. A falak fekete posztóval bevonva, a koporsó körül 24 gyertyaláng, oldalt a családi cimere, fejénél fehér selyem kereszt, lábainál két gyászruhás díszőr, kivont karddal. [...] Egész vasárnap délelőtt hullámozott e gyászszobában a látogatók részvéte. Csak arcát lehetett látni, melyen még most is a jószág és szeretet kifejezése ült. Midőn testvére: b. Eötvös Dénes félrevonta arcáról a fátyolt, oly erőt vett rajta a fájdalom, hogy összeroskadt.”⁴⁵ A *Pesti Napló* előző napon megjelent, 1871. február 6-i esti száma azonban részletesebben és talán az illendőséget is átlépve adott számot a ravatali szoba délelőtti eseményéről: „Egy gyászszőnyegekkel bevont szobában égő gyertyák közt állott a ravatal, melyen Magyarország legnagyobb gondolkozójának tetemei nyugodtak. B. Eötvös arcza fölismérhetlenül

⁴³ B. Eötvös József halálának hire. *Magyarország és a Nagyvilág*. 7. 7. (1871. február 12.) 77.

⁴⁴ B. Eötvös József tetemének beszentelése. *Budapesti Közlöny*. 5. 30. (1871. február 7.) 635.

⁴⁵ D. (1871) 142.

összeesett volt, még alapvonásait is összedulta a küzdelmes halál, és az azt megelőző kinos betegség. Fájdalmas typus volt azokon mindenkor észerevehető, de a végső gyötrelmek még ezt is eltörölték, arcza egy egyszerű bőrhártya által bevont kifejezés nélküli csontvázhoz volt hasonló. A gyászszobába belépésünkkor egy kinos jelenetnek voltunk tanui. *B. Eötvös Dénes*, a halott fivéréen, ki reszkető lábakkal közelgett a ravatal felé, midőn a fátyolt, mely a halottat egyik oldalról elfödte, félrevonta, hogy még egyszer megpillantsa a fivér ábrázatát, erőt vett rajta a fájdalom. Roskadozva esett össze, s csak közbejött gyámolító segély hozta őt ismét lábaira.⁴⁶

Eötvös József búcsúztatása első szakasza, teste otthon történő beszentelése február 5-én vasárnap délután tehát ellentmondásos volt. Zárásként érdemes két viszonylag utólagos, február 12-i írást felidézni, egy szaklapét, az *Orvosi Hetilapét*, és egy divatlapét, a *Nefeletjst*, amelyekben éppen ezt állapították meg. „Hogy a végtisztelet nem volt s nem lehetett oly egyszerű, a mint azt a boldogúlt talán képzelte, s mi iránt óhajtását kifejezte, az természetes. Ez országos állása, érdemei és az iránta való nagy tisztelet mellett sehol sem lett volna másként.”⁴⁷

A holt tetem beszentelése vasárnap délután 2 órakor ment végbe az elhunyt erzsébetteri lakásán, miután a család nem egyezett bele, hogy a nagy halott ravatala valamely nyilvános épületben állittassék fel. Az utak, a halottas ház előtti tér, az Erzsébetterre vezető utcák mind már jóval az egyházi szertartás előtt szorongásig zsúfolva voltak járó-kelőkkel. A nagy halott óhajtása volt, hogy temetése minél egyszerűbb legyen, de a kegyelet jogai csak egy bizonyos mértékig szoríthatók meg, s ennek következménye, hogy a külső szertartások nélkül is impozánssá lett a végtiszteességadás. A család, az elhunyt barátai meg akarták tartani a nemes halott óhajtását, de meg nem tilthatók a lakosságnak, a népnek, hogy tömegekben ne özönöljön a helyre, hol a beszentelés történt; nem a jó barátoknak, hogy ravatala mellett ne könyezzenek, nem az irodalom embereinek, egyleteknek, testületeknek, czéheknek, társulatoknak, hogy vég-istenhözadukkal el ne jöjjenek a drága hamvakhoz. Nem volt ember, kit a „De profundis” lényé mélyében meg nem rendített volna.⁴⁸

Eötvös József végső búcsúztatásának második eseménye a beszentelést követő másnapi temetés volt. A február 6-án Ercsiben tartott temetésről is közöltek beszámolókat a lapok, és átolvasván ezeket a cikkeket, Ferenczi Zoltán tömör összefoglalásánál ezúttal is mélyebbre láthatunk, és találhatunk rendhagyó momentumokat. A legfőbb kérdés: teljesült-e Eötvös József kívánsága az egyszerű, csendes temetésre nézvést. Megítélésem szerint a vidéki temetés legalább annyira kettős és ellentmondásos volt, mint a fővárosi beszentelés, részben egyszerű és bensőséges, részben viszont nagyszabású és a politika által kisajátított.

⁴⁶ Eötvös József holttestének beszentelése. *Pesti Napló*. 22. 29. (1871. február 6.) Esti kiadás.

⁴⁷ Néhai Báró Eötvös József. *Orvosi Hetilap*. 15. 7. (1871. február 12.) 115.

⁴⁸ Báró Eötvös József. *Nefeletjst*. 13. 7. (1871. február 12.) 79.

A *Vasárnapi Újság* a temetésről – á – r –, vagyis Szász Károly által írt cikke két okot adott Eötvös kívánsága alátámasztásául, egy biztosat és egy bizonytalant: „Eötvös csak azért kívánczolt Erzsiben aludni, mert gyermek s ifjúkori emlékei vonták oda – s talán – mert ki akarta kerülni egy pesti temetkezés ovációit, pompáját, szónoklatait, sirszobrát, s mind azt, a mi vele jár. El akart vonulni a halálban; elrejtőzni és nyugodni; akarta, hogy hagyják végre igazán békében.”⁴⁹ Ezt megerősíti Eötvös barátja és sógora, Trefort Ágoston vádja, amit az akadémia emlékülésére *Lónyay Menyhért* elnök számára készített emlékbeszédében tett: „Eszmélete utolsó percig nem hagyta el (t. i. Eötvöst – D. B.), nem sajnálta, hogy életétől el kell válnia, többször ismételte, hogy két dolgot mégis szeretett volna elérni – fia további fejlődését, s 3. leánya fér[j]hezmenését – rendelkezett temetése iránt, kívánván hogy Erzsibe[n] temessék el, s többször mondván, hogy nem akarja, hogy azok, kik halálig kínozták, koporsója körül komédiázzanak.”⁵⁰

Maga a temetkezési helyszín, az ercsi Szapáry–Eötvös kápolna, távoli, kietlen, nyugalmas hely. A *Vasárnapi Újság*ban szinte költői leírását kapjuk, ami idővel áthajlik a téli kopárságból a szelidebb nyári bemutatásába, hogy aztán innen idézze fel az – alighanem – költői képzelettel megalkotott eötvösi gyerekkori vidéket:

Ez a hely, hol b. Eötvös József örök álmát alussza. Vagy jobban mondva: a hol pormaradványai az örök nyugalomra letétettek.

A művész semmit sem adott e képen a valósághoz. A hüséget tartotta minde nekfölött szeme előtt és semmit sem eszményített. Még csak egy fát, egy bokroc skát sem rajzolt oda diszitményül, enyhíteni a táj kopárságát s árnyékot hazudni a halál álma fölé, melyet rekkenő nyári melegben nem legyez sudár fák koronája, rideg télen nem őriz magas fatörzsek sora.

Igy áll az ercsii kápolna, félórányi távolban északra a kis mezővárostól, meglehetősen magas ponton a Duna fölött. A kép háttérében, ha a metszés jól kivehetővé tenné, nem rét vagy mező az a lent elterülő síkság, hanem a befagyott Duna.

Nyáron mégis szebb, szelidebb e kép. A Duna csöndesen hömpölyg alatt, partja zöld s tul rajta a sziget (Csepel nagy szigete) még zöldebb és virulatosabb.

A gyermek Eötvös nem egyszer jött ki nyári napon, sétálva e magaslatra, gyönyörködni a Duna méltóságos folyásában s elmerengeni a zöld sziget szemléle tébe. Alkonyattal, ha a kápolnához vezető faszor árnyékára kevesebb szükség volt, mint kimenőben, a Duna mellett szokott haza menni s néha késő este is ott sétálgatott még a holdsütötte viz partján.⁵¹

A temetés azonban nem akkora méretű volt, mint amekkorát az elhunyt aligha nem kívánt magának, ezen is nagyobb tömeg jelent meg, úgy országos, mint megyei

⁴⁹ Szász (1871) 109.

⁵⁰ Trefort (1998) 214.

⁵¹ Szász (1871) 109.

és helyi vezető személyek, akadémiai, egyesületi és minisztériumi képviselők tették tiszteletük, országgyűlési képviselők helyezték a koporsót a sírba, ráadásul előbb a községi templomban is tartottak egy szertartást, a temetés után némileg tornak is beillő ebédet adtak, másrésztől viszont a családtagok és Eötvös közelebbi barátai részben távol maradtak, illetve csak részben vettek részt – a politika tehát Eötvös József végső búcsúztatásának ezt a részét is szinte kisajátította.

Ferenczi Zoltán monográfiájának a dolgozat elején citált, az eseményeket summarizáló előadásához képest a részletek megismeréséhez először *A Hon* a temetésről szóló tudósítása egészét érdemes idézni, és aztán a többi híradásból további momentumokat fogok tudni kiemelni. A temetés másnapján, február 7-én megjelenő reggeli *A Hon*-ban volt olvasható:

A hazai föld újból drágább lett egy nagy halottunk poraival: Eötvös József földi maradványai ma tétettek örök nyugalomra az Ercsiben (Fehérmegyében) levő családi sírboltba.

A boldogult hült tetemei reggel jókor indítottak útnak a fővárosból gyászkoocsin, melyet Tétényig 6 lovas pestvárosi hajdú kísért. A gyászkoocsit nemsokára Promontoron utolérték a temetésre menők egész karavánt képező fogatai.

A gyászmenetet Tétényben, melynek templomán gyászlobogó lengett, a községi előljáróság harangozással, zenével és zászlókkal fogadta. Itt átvették a test kíséretét a Pestmegyei hajdúk Bodiz Ferencz rendőrbiztos vezetése alatt és elkísérték Ercsiig.

Útközben reggeli 10 órakor az igen szép számú egyénekből álló gyászmenet, a halottas kocsit előre bocsátva, b. Sina Simonnak érdi jószágán levő „Pelikán” nevű vendéglőbe szállt, hol az illetőkre a báró költségén kiállított villás reggeli várt.

Miután itt a képviselőház, a kormány, az akadémia és más intézetek képviselői közül kiki utiasan és fesztelenül eledelt vett magához, mintegy fél órai szünetelés után újból útnak indult a menet s déli ½ 12 óra tájban Ercsibe ért, melynek tornyáról szintén távolból lehetett észrevenni a gyászlobogót. A testet itt Fehérmegye tisztikara Szűcs és Zuber alispánok vezénylete alatt és a clerus fogadta, egyenesen bekísérvén a kath. templomba, melynek hajójában az oltárhoz közel el helyeztetvén, *Pauer* cz. püspök végezte a gyászistentiszteletet. A templom hajója, szentélye és karzata annyira megtelt a részint Pestről jött, részint helybeli és vidéki közönséggel, hogy annak egy nagy része ki is szorult a templomból.

A ravatalt hat fehérmegyei hajdú kivont karddal állta körül. Annak közelében az elhunyt családjának gyászoló tagjai: özvegye, két leánya, Návayné és Mariska, Inkey, Návay és fia Lorand. Balról a miniszterek foglaltak helyet: Andrássy gr., Szlávi, Kerkápolyi, Festetics gr. és Horváth B., továbbá azon országgyűlési képviselők, kik a temetésre kimenni vállalkoztak, s kiknek neveit lapunk már hozta.

Ott láttuk az akadémia részéről Szász Károlyt és Gyulai Pált, az egyetemi tanárok közül Pauler Tivadart és Konek Sándort, – a főbb ministeri hivatalnokok

közül Keleti Károlyt és Molnár Aladárt; – Tolnay honvéd őrnagyot, ki József főherceget képviselte, Thaisz főkapitányt; – a pesti tűzoltó társaságot Széchenyi Ödön gr., Follman, Kranics és Bockelberg képviselték. Úgyszintén megjelentek a nagy halottnak megadni a végtisztességet az ercsi-i szabó, molnár és más egyetek, mindenik saját zászlója alatt.

A templomi szertartás végeztével Kovács László, Szende Béla, Móricz Pál, Jankovics Miklós, Gromon Dezső, Kürthy István, Bethlen Sándor és Aczél Péter képviselők a koporsót azt elhunynak családja és a más jelenlevők könnyeitől kísérve a templom előtt levő négy fogatú gyáskocsira vitték és így a menet 1 óra után indult a helység határának észak-keleti részén levő családi sírbolt felé, hogy örök nyugalomra tegye a drága hamvakat.

A menet két részre szakadt: az egyik, mely a bérkocsik és vidéki fogatok igen hosszú sorából állott, az országuton haladt, míg a másik része rövidebb uton gyalog közelgett a sírhoz, melyhez a test mintegy 2 órakor érkezett, s Atzél Péter, Bethlen Sándor, Jankovics Miklós, Szende Béla és mások közreműködése mellett a gyáskocsiról levétetvén, a sírboltba tétetett le.

A sírbolthoz is roppant számmal összegyűlt közönséget csak nagy nehezen lehetett visszatartani, hogy tömegesen ne nyomuljon a sírboltba. Itt a végtisztességet Radnics fehérvári kanonok – mint mondják Eötvös Loránd báró volt nevelője – tartá, melyet a boldogult fia: Loránd könnyező szemekkel várt végig.

Itt tétetett öröknyugalomra Eötvös saját kívánsága szerint nagy szülői mellé; egy külön szelenczében pedig szívét, mely mint ő mondá egy koron „hazát kívánt, hazáért vert” koporsója közelében helyezék el. – Nyugodd nemes halott örök álmadat; – a haza földje, – melyért éltedben oly forrón dobogott szived, legyen könnyü poraid felett! – Vigasztaljon az, hogy emléked élni fog „míg a hazának egy romlatlan fia leszen!”

Az idő a gyászszertartásra igen kedvező volt. Reggel ugyan ködös, borús, de később dél felé és egész estig derült, verőfényes lett az ég; oly éles ellentétet képezve a haza borult egével, melyről egy fényes csillag lehanyatlott.

Temetés után a halotti menet egy része visszatért Pestre, a másik pedig Ercsibe, hol szintén b. Sina Simon jószágán mintegy 60 teritékü ebéd várta az érkezőket. Itt voltak az országgyűlési képviselők sokan párt különbség nélkül. A szélső baloldali követek közül itt láttuk Simonyi Ernőt és Helfy Ignázt, a Fehérmegyei tisztikar egy részét és több vidéki és fővárosi vendéget. – Nem sokára megkezdődtek a pohár köszöntések, melyeknek sorát *Perczel* Béla nyitotta meg, kívánván, hogy Eötvösnek, ki bár mikor, még is igen jókor halt volna meg, nagy szelleme örökké éljen. Kívánságát lelkes éljenzések visszhangoztaták.

Utána *Kovács* László emelt szót, éltetvén b. Sina Simont, ki e szomorú vendég-szeretetet teljesíté.

A harmadik és utolsó szónok *Ghiczey*, Sina báró uradalmi ügyésze volt, ki ezen gyászos eseményből, mely nem csak a hazára, hanem egész Európára kiterjed, mint méregből azon mézet: vigasztalást merítette, hogy az országgyűlés pártkülönbség nélkül képviselve volt. — Éltette tehát a képviselő házat.

A gyászosan komoly alkalom miatti nyomott kedély hangulat következtében több pohár köszöntés nem volt s a vendégek nem sokára távoztak.⁵²

A tetem a fővárosból Ercsibe szállításával kapcsolatban néhány apróságra szeretnék rámutatni. Ellentmondásban azzal, miszerint Eötvös Loránd úgy tájékoztatta Somssich Pált, az országgyűlés elnökét, hogy már a beszentelést követően fog a test „alkonyatkor csendesen Ercsibe szállíttatni”,⁵³ végül nem indultak el vele, csak másnap reggel. Maga az út valójában nem volt olyan sima, mint ahogy *A Hon* a beszámolójából látszik, konkrétan rossz minősége említetik több helyen is, és épp emiatt a kocsit húzó lovak számát meg kellett növelni, az idővesztés révén pedig a menet létszáma nőtt. A *Politikai Ujdonságok* tudósítása szerint „Hétfőn reggel 6 órakor tétetett az elhunyt pesti lakásán a koporsó a menynezetes halottas kocsira, mely a gyászoló család által kísérvén indult a szomorú utazásra.”⁵⁴ A *Fővárosi Lapok* február 7-i száma ezt írta: „Reggel félhétkor indult meg a két ló által vont kocsi, melynek baldachinjáról gyászfüggönyök hullanak alá, elfödve a koporsót. Utána a gyászoló fiú haladt.” Az eredeti két lóhoz a rossz út miatt további kettőt tettek, a késedelem okán a gyászmenet résztvevői szaporodtak. „A budai hídfőnél városi huszárok csatlakoztak a menethez, a vámsorompóig képezve a kíséretet. A rossz út miatt még két lovat kelle a gyászkocsiba fogni.”⁵⁵ – olvassuk a *Fővárosi Lapok*ban. „A budai hídfőnél budavárosi huszárok csatlakoztak a menethez, mely mindinkább nagyobbodva, lassú lépést haladott a városon keresztül egész a vámházig, hol azonban az ut rozsasága miatt a két ló elé még kettőt kelle fogni. Ez a menetet föltartóztatta, úgy hogy a Pestről 7 órakor indult különféle küldöttségek s más magánfogatok itt utolérték a halottas kocsit, s az egész szomorú társaság impozáns menetté nőtt föl e ponton.”⁵⁶ – írták a *Politikai Ujdonságok*ban.

Az utazás fontos pontja a villásreggeli volt báró Sina Simon „Pelikán” nevű vendéglőjében. Itt nemcsak tovább nőtt a menet létszáma („hol ismét a miniszterek, magánosok, hirlapírók csatlakoztak a menethez, kiket a budai vasút hozott el ideig”),⁵⁷ de lehetőség adódott a tudósítóknak seregszemlét tartani a résztvevő prominensek felett – emeljük ki a *nem látott* Lónyay Menyhért közös pénzügyminisztert, akadémiai elnököt, ráadásul Eötvöshöz közeli személyt, és Rajner Pál belügyminisztert, a beszentelésen még megjelent, itt azonban már csak helyettest küldött József főherceget, másrészt Eötvös családi köréből öccsét, Eötvös Dénest és Trefort Ágostont, s az iménti hosszú tudósításban a figyelmesek kiszúrhatták, hogy csak két lány volt ott, Eötvös második lánya, Jolánta, akkor már Inkey Istvánné nem volt jelen a temetésen. Ezt tette a *Pesti Napló* újságírója:

⁵² Eötvös József báró temetése Ercsiben. *A Hon*. 9. 30. (1871. február 7.) Reggeli kiadás.

⁵³ A képviselőház ülése febr. 4-én. *Politikai Ujdonságok*. 17. 6. (1871. február 8.) 70.

⁵⁴ A temetés Ercsiben. *Politikai Ujdonságok*. 17. 6. (1871. február 8.) 72.

⁵⁵ D. (1871) 142.

⁵⁶ A temetés Ercsiben. *Politikai Ujdonságok*. 17. 6. (1871. február 8.) 72.

⁵⁷ Uo.

Kora reggel indult el a halottaskocsi Pestről, kísérve a családbeliektől és néhány meghittebb baráttól. A kocsi közvetlenül Pestvárosa hajdai környezék. Tényben, harangszó mellett, Pestmegye küldöttsége és gyászlobogóval a falubeliek várták. *Hamzsabék-Érden* megállt a kocsi s a „Pelikán” vendéglő helyisége megtelt az a közben megérkezettekkel, kik végtiszteletök adóját leróni mentek Ercsibe. B. Sina Simon szeretetreméltó bőkezűségéből villásreggeli várta itt az érkezett vendégeket. Itt azután a Buda-Pestről érkezettek felett tarthattunk legkényelmesebben szemlét; a vidékről érkezettekkel közvetlenül Ercsiben találkoztunk. Ott voltak a Pelikánban valamennyi magyar miniszter Rajner kivételével; *Lónyay* közös pénzügyminiszter urat nem láttuk. A családbeliek közül: Eötvös Loránd b. és Rosty K. (sic) urak, (Eötvös Dénes b. az elhunyt testvére és Trefort Ágost és családja nem jelentek meg a szertartásra); József fihget *Tolnay* őrnagy; az alsóházat *Perczel* Béla alelnök, *Ivánka* Zsigmond, *Simonyi* Ernő, *Móricz* Pál, *Jankovics* Mihály, *Zichy* Manó gr., *Helfy* Ignác stb. képviselték. Az akadémia részéről jelen voltak *Teleki* Domokos gr. *Pauler* Tivadar, *Gyulay* Pál, *Szász* Károly, *Molnár* Aladár. Az egyetemi tanárok közül: *Konek* Sándor és ft *Dulánszky*. Ott volt *Széchenyi* Ödön gr. *Thaisz* Elek, *Ghyczey* Samu, ki mint tegnap a beszentelésen, úgy ma, a temetésen is a rendezés és felügyelet tisztét viselte, több miniszteri hivatalnok s a lapok tudósítói.⁵⁸

Ahelyett, hogy a holttestet a halott kívánsága szerint egyszerűen a kápolnába vitték volna, előbb bent a községben gyászmisét tartottak – akárcsak a beszentelésnél, itt is az eredeti óhaj szerinti helyszín nem illett össze az elvárásokkal, egyszerűen túl kicsi volt. A *Vasárnapi Újság* ezt röviden így adta elő: „nem vitték egyenesen a kápolnába, a boldogult czélzata s ohaja szerint, hanem először a templomban nagy gyászmisét tartván fölötte Pauer János székesfehérvári püspöki helynök, – a koporsó ujra a gyászkocsira tétetett át s vitetett a kápolnához, mely a tisztességtévők tizedrészét sem lett volna képes befogadni.”⁵⁹ A központban található templomban megtartott bónusz gyászmisének köszönhetően a fontosnak vélhető, ám valójában nem annyira jelentős személyek száma ismét tovább emelkedett, erről is a *Pesti Napló* révén tudhatunk: „Egy óra tájban érkezett a menet Ercsibe, hol *Zuber* és *Szűcs* Adolf alispánok, *Bóné* Géza főjegyző vezetése alatt Fejérmegye küldöttsége várta. A menet egyenest a templomba indult, hol már több a környéken lakó, vagy birtokló kapacitás várta. Ezek között felemlítjük: *Zichy* Nándor, *Batthyány* L. grófokat *Tóth* Lőrincz legfőbb ítélőszéki ülnököt stb.”⁶⁰

Ez a gyászmise és helyszíne inkább a temetés egyszerű, bensőséges voltát erősítette, a *Pesti Napló* beszámolójában is itt inkább a szűk családra fordult a figyelem.

⁵⁸ Pótlék. Báró Eötvös József temetése Ercsiben. *Pesti Napló*. 22. 30. (1871. február 7.) Reggeli kiadás.

⁵⁹ Szász (1871) 109.

⁶⁰ Pótlék. Báró Eötvös József temetése Ercsiben. *Pesti Napló*. 22. 30. (1871. február 7.) Reggeli kiadás.

Az ercsi r. kath. templom egyszerű, falusi templom, a milyen Magyarországon van minden jobbmodú községben, és nem is volt ez alkalommal különösen feldiszitve. Közvetlenül az oltár előtt ott állt a fehér koporsó, rajta az ezüst feszület, az egyetlen diszítés. A kar is olyan egyszerű falusi temploméneklőkből állt, kiknek művészete alig szerepelhetne egy fővárosi nagyuri temetésen.

De midőn az első padban ott láttuk a gyászoló özvegyet, leányait, fiát, mindnyájan a bánattól csaknem átszellemült arcokkal; ott, rangkülönbség nélkül a tisztelgők őszinte részvétől, egy fájdalmas veszteség nyomasztó érzetétől áthatott sorait, fényesebbnek tetszett az igénytelen falusi templom, mint sok merész boltozatu, művészi falképekkel dicsekvő dom, és csillogó, szemkápráztató gyászünnepélyei [...] Pauer János czimz. püspök celebrált egy rövid misét.⁶¹

A várt bizonyosan nagy tömeg, a Trefort szavaival élve koporsója körül komédiázó hivatalosságok – akik kapcsán Gángó Gábor azt jegyezte meg: „Trefort vádját alátámasztani látszik, hogy a képviselőház valóban kevésbé prominens s a költségvetési vitában magát ki nem tüntető 26 képviselővel vett részt az ercsi gyászünnepélyen”,⁶² a nyilvánosságot nem kedvelő Eötvös-család néhány tagját, az elhunythoz közelebbi politikus társait, és magát Trefortot is a temetéstől való távollétre kényszerítették. Pauler Tivadar ez írta fel *Napi jegyzetek* címmel vezetett naplójában 1871. február 5-én: „Dénes jó s mondja miként ő nem megy Ercsibe, mert ott tömérdek ember lesz”.⁶³ Fentebb idéztem, a *Pesti Napló* beszámolójában Eötvösnek csupán két lányát regisztrálták, és zárójelben megjegyezte a tudósító: „Eötvös Dénes b. az elhunyt testvére és Trefort Ágost és családja nem jelentek meg a szertartásra”.⁶⁴ Ehhez hozzátehetem, hogy nemcsak Lónyai Menyhért, Rajner Pál, de például Deák Ferenc megjelenéséről sem írtak a lapok, nevével Eötvös halálával kapcsolatban csupán egyszer találkoztam a különböző újsághírekben: a már előhozott képviselőházi tévedést tartalmazó beszédekor, amikor ő indítványozta, hogy testületileg jelenjen meg az alsóház a pesti gyászszertartáson. A *Hon* tudósítása nem jelezte, de itt érdemes regisztrálni a temetés egyik legkülönösebb pontját: a községi templomban megtartott gyásmise után a közeli hozzátartozók távoztak, Eötvös családjának megjelent hölgy tagjai ugyanis nem mentek ki a kápolnához. Erről tömören a *Pesti Napló* beszámolója tájékoztatott, kicsit érzékenyebben pedig a *Fővárosi Lapok*, a *Magyarország és a Nagyvilág*, továbbá a *Nefelejts*, *Lauka Gusztáv* munkatársa mint szemtanú révén: „A mise után képviselők a halottas kocsira vitték a koporsót; a bárónő és leányai (*Návayné* assz. és *Mariska* k. a.) [...] távozott”;⁶⁵ „A falutól mintegy félórányira fekszik a sírbolt, hová a bánattól sújtott özvegyet és leányait

⁶¹ Uo.

⁶² Trefort (1998) 214.

⁶³ Pauler (1877).

⁶⁴ Pótlék. Báró Eötvös József temetése Ercsiben. *Pesti Napló*. 22. 30. (1871. február 7.) Reggeli kiadás.

⁶⁵ Uo.

nem engedék kimenni, elhárítva tőlük e legszomorúbb szertartás látványát”,⁶⁶ „A gyászesemény s a komor szertartások által megrendített özvegy a templomból hazakisértetett; nem engedték a résztvevők, hogy utolsó cseppig üritse a keserű poharat s hallja a sírbolt ajtajának becsapódását is.”⁶⁷ Lauka Gusztáv szemtanúként Andrásst adta meg az özvegy és a gyerekek visszatartására: „A fájdalomban már-már roskadozó hű nőt, s a szerető atyától válni nem tudó gyermekeket gr. Andrásy, birta csak kérésével visszatartani, hogy a sírboltba ne kísérik a dicsőültet, hol a szebb napok emlékei, keverten az újból felidézendő múlandóság, már régebben is átértett keserveivel, még erősebb szenvedésre készítették volna a már úgy is vigasztalhatlanokat.”⁶⁸ Másrészt a mise után a *Pesti Napló* teljes információja szerint „a vendégek egy része, köztök a miniszterek, távozott.”⁶⁹

A kápolnában a sírba tétel nem egészen úgy történt, ahogy *A Hon* tudósított róla, a részletesebb, és így alighanem pontosabb beszámolóiban ismét érdemes megfigyelni az eddig látott kettősséget, csupán jelentéktelenebb politikai figurák révén, de valamennyire kisajátította magának a köz a „nagy ember” halálát, küldött országgyűlési képviselők és egyedül a családból Eötvös fia, Loránd volt lent a sírboltban, a végső istenhozzádót mondó Radnics helyi kanonok, a halott és családja jó ismerője, s a kápolna, annak helyszíne, teremtett csendességet. Báró Eötvös József földi útja legvégét a *Pesti Napló* így mutatta be:

Ercsőtől nyugatnak, mintegy félóránnyira fekszik egy magányos kápolna; egy fedett oltár az egész. A kápolna hát felében van a családi sírbolt. Ercsi egyszer az Eötvösöké volt; most csak ama néhány arasznyi földet birtokolják ott – melyen temetkeznek.

A szűk, földalatti sírboltba a lépcsőn ismét képviselők vitték le a koporsót. Az elhunyt fia és néhány jóbarát kíséré. Az elhunyt szíve, e meleg, nemes, költői szív külön egy gyászba vont kis szekrényben őriztetik. Örök álmait ott aluszsza a nagy halott, nagyszülei a b. Lilien pár között. [...] A sírboltban *Radnics* kanonok monda az aggkor és meghatottságtól szaggatott hangon egy végbucszutató miatyánkot. Az ősz áldozár, ki most Eötvös József koporsója előtt térdelt, egykoron, fél századánál több, bölcsőjét is megáldá. Mert *Radnics* kanonok – ki mindenkor mint a fehérmegyei alpapság szószólója tűnt ki – az Eötvös-családnál régi házi barát volt, s egy fél századon át ercsi plébános. Az elhunyt, kinek koporsójánál imádkozott, 1868-ban nevezte ki kanonoknak a fehérvári káptalanhoz...⁷⁰

A *Fővárosi Lapok* tudósítása is kitért arra *A Honé* mellett, konkrétan melyik, bátran ismeretlennek mondható képviselők vitték a sírba, fontosabbnak látta

⁶⁶ Az ercsi-i temetés. *Fővárosi Lapok*. 8. 31. (1871. február 8.) 148.

⁶⁷ B. Eötvös József halálának hire. *Magyarország és a Nagyvilág*. 7. 7. (1871. február 12.) 77.

⁶⁸ Báró Eötvös József. *Nefejeits*. 13. 7. (1871. február 12.) 80.

⁶⁹ Pótlék. Báró Eötvös József temetése Ercsiben. *Pesti Napló*. 22. 30. (1871. február 7.) Reggeli kiadás.

⁷⁰ Uo.

azonban az idős plébánosról, meghatottságáról szólni. A sírboltban „Radnics fehérvári kanonok, ki félszázadig volt ercsi-i plébános s egykor az elhúnytak bölcsőjét is megáldá, mondott imát, a legnagyobb meghatottság közt. Ez ősz pap egészen oda volt a bánattól.”⁷¹ Szász Károly pedig a *Vasárnapi Újság*ban még meghatottabban adta elő a sírboltba helyezést:

A kised sírboltban, a földre letett koporsó fejéhez egy ősz pap térdelt le s halkán, öregségtől és elfogultságtól remegő hangon mondá el, *magyarul*, a halottak fölötti szokásos imát. Az ur ez ősz szolgálja Radnics fehérvári kanonok, de sok éven át, s akkor is ercsii plébános volt, midőn Eötvös ott gyermekéveit tölté; a ház régi hú barátja; fiatal korában erőteljes, szabad-szellemű pap s Eötvösnek mindvégig kedvencze ... Maga kívánta, hogy fölötte e régi barát mondja el az utolsó halott-imát.⁷²

A temetést követő, politikai szereplők részvételével és zavaros pohárköszöntőivel megtartott ebédről („A gyászoló küldöttek egy része visszatért Pestre, a más rész pedig Lits jószágkormányzó lakására ment, hol b. Sina rendeletéből hatvan teríték várta a vendégeket.”⁷³) elegendő *A Hon* tudósításában már bemutatottakat látni. *A Fővárosi Lapok* cikkét talán a beszédek semmitmondó voltának, az Eötvös József temetését kiszajátító politikai figurák sekélyességének érzékeltetése miatt lehetne idézni, de ez pontosan látszódot *A Hon* cikkében is, így nem teszem.

Ferenczi Zoltán monográfiája zárását a sírbolt ajtajának bezárulta adja. Volt azonban Eötvös József végső búcsúztatásának egy harmadik része is, a budapesti Egyetemi Kisboldogasszony templomban 1871. február 9-én, csütörtökön délelőtt tartott gyászistentisztelet. Az Eötvös lelki üdvéért tartott engesztelő misével kapcsolatban leginkább ugyanazt a kettősséget láthatjuk, mint ami megjelent a beszenteléskor és a temetésen. Erről a kevésbé ismert eseményről *A Hon* február 9-i esti kiadása a *Különfélek* rovatban részletesebb tudósítást közölt, az ugyanaznap *Pesti Napló* esti kiadása adott röviden hírt, és egy nappal később, február 10-én a *Fővárosi Lapok* és a *Budapesti Közlöny* írt.

A Hon híradása volt a legaprólékosabb, említette a részt vevő előkelőségek alkotta sokaságot (a *Fővárosi Lapok* egy nappal korábban beharangozta az eseményt⁷⁴), akik a mise után csak némi gonddal és segédlettel tudtak baj nélkül távozni, a templom belső terét, a gyászmise ravatalát, s annak díszítését, kitért a résztvevőkre személy szerint, és az elhangzó zenei művet is feljegyezte:

Az egyetem két tornyának megkondukt harangjai ma 10 órára hívták a közönséget az egyetem templomába, hol az engesztelő miseáldozat volt bemutatandó

⁷¹ Az ercsi-i temetés. *Fővárosi Lapok*. 8. 31. (1871. február 8.) 148.

⁷² Szász (1871) 109.

⁷³ Az ercsi-i temetés. *Fővárosi Lapok*. 8. 31. (1871. február 8.) 148.

⁷⁴ Uo.

b. Eötvös József lelkéért. Már jóval előbb megtelt az egyetemtere és a papnövelde utca kocsikkal, s a város legszebb, legtiszteletreméltóbb része gyülekezett a templomba, leróni a kegyelet adóját annak emléke iránt, ki mindnyájunknak oly drága volt. A félhomályos templom háttérében, a sanctuariumon a mint valami fátyolon átderengő gyertyákkal, a templom hajójában a magasra emelt és kivilágított fekete ravatal, melyre fehér szövetből készült arannyal áttört selyem kereszt volt terítve, két végén babérkoszorúkkal, oldalain az Eötvös család czimereivel, a halvány gyászoló arcok s a csendesen miséző pap félig elmosódó szavai valami megdöbbentő hatást tettek a belépőre.

Ipolyi Arnold, az elhunynak kebelbarátja pontifikált. A sanctuarium felett az oratoriumon a gyászoló család foglalt helyet az elhunyt özvegye, leányai Inkeyné, Návainé, és Mária, fia Lorand és sogora Trefort Á. egész családjával. A ravatal körüli emelvényen ültek a kormány képviselői. Andrássy, Kerkapoly, Szilágyi ministerek, a másik oldalon Majláth György, a főrendiház elnöke, Pankovics munkácsi görög kath. püspök és Liszt Ferencz. A katafalk körül jobbra ott láttuk még Somssich Pált, a képviselőház elnökét. Károlyi Györgyöt, Cziráky Jánost számos főbb hivatalnokokat és a törvényhozás tagjait, balra ott volt az egyetemi tanárok testülete, Horváth Czirill, Pauler, Kőnek, Hoffmann és többen az akadémikusok és a Kisfaludy-társaság tagjai, Arany János és fia, Greguss, Gyulai, Rómer, stb. az egyetemi fiatalság és a tűzoltók.

A zenekedvelők egylete és a nemzeti színház zenekara Mozart requiemjét játszák meghatóan, ünnepélyesen.

Az isteni tisztelet ½ 12-ig tartott s csak akkor lehetett látni, hogy mennyien jöttek el a roppant hideg daczára megadni a nemzet nagy halottjának a végtiszteletet, mikor e tömeg kitódult a templomból. Rajként árasztották el az utcákat s a két sorban felállított városi drabantok és lovas huszárok csak nagy bajjal tudtak annyi rendet csinálni, hogy az ur fogatok a gyalogjáró közönségben bajt nem csináltak.⁷⁵

A *Fővárosi Lapok* az előzőnél rövidebb, a megjelent személyeket is rövidebben említő híreből Mozart megrendítő *Requimje* szólóénekesire derül fény (a zenemű „magánrészeit Istvánffy k. a. és Kovaltsikné asszony, s Ellinger és Kőszeghy urak énekelték”), és itt a ravatal egyszerűbbnek fest: „A templom közepén emelkedett az egyszerű ravatal, melynek oldalain a családi cimerek függtek és egy babérkoszorú.”⁷⁶ A *Budapesti Közlöny* A Honéhoz hasonló tartalmú hírt közölt, árnyalatnyi eltérést az érkezők, a templom és hangulata jellemzésével nyújtott: „Korán reggel, a nagy hideg daczára, tömérdek nép lepte el az egyház környékét, s egymásután robogtak a kocsik az egyetemi térre. A templom nem tartozik a nagyobbak, hanem igeni[s] a díszesebbek közé, mely magas boltiveivel, márvány falaival, pompás

⁷⁵ Az egyetem két tornyának [...]. *A Hon.* 9. 32. (1871. február 9.) Esti kiadás.

⁷⁶ B. Eötvös Józsefért [...]. *Fővárosi Lapok.* 8. 33. (1871. február 10.) 157.

ékítményeivel a bemenőre meglepő hatást gyakorol. Ez most minden zúgában megtelt a hivatalos küldöttségekkel s a résztvevő néppel.”⁷⁷

Eötvös József mint „nagy ember” temetésének sajátosságai gondos számbavételét végezve két, eddig mellőzött részlet felemlítésével zárom. Az Erzsébet téri lakásban lezajlott beszentelésről rendelkezésünkre áll egy külső résztvevő szemtanútól származó beszámoló is, Eötvös temetésére is rálátunk ennek révén úgy, mint Deák Ferenc temetésére a Csorba család naplója révén. A *Magyar Polgár* című, Kolozsvárott megjelenő politikai napilapban P. Szathmáry Károly *Fővárosi levelek* címmel közölt rendszerint beszámolót, és Pest, febr. 5. 1871. dátummal írt az általa nem látható temetésről, tudniillik a beszentelésről, jelezve, hogy a valódi temetés majd csak másnap lesz:

Kedves barátom! Eötvös temetéséről jövök; de ha azt kérded: mit láttam, azt felelem reá: ezer meg ezer embert, néhány gyászlobogót a néhai lakása előtt, egyebet semmit. Valóban semmi látványossággal nem volt összekötve a halhatatlan költő és bölcsész temetése; ő akarta ezt így. Előre megtiltott minden szertartást. A helybeli lelkész tartá a beszentelést a család lakásán, hova – a helyiség szűk volta miatt – csak a legkitűnőbb egyéniségek, mint hallom, ő felsége személyesen, József főherceg, gr. Beust, Haynald érsek, Peitler püspök stb. férhettek be; de kívül a nagy Erzsébettér s az ahhoz vezető utcák tömve voltak az elhunyt tisztelőivel, az országgyűlés két háza, a tudományos intézetek, egyesületek stb. sorakozott hosszú emberfalai s a tanuló nép hullámzó tömege által.

Mindezek némán állottak vagy sétáltak le s föl, a mennyire a tolongásban lehetett, mintegy 1 óra hosszú; aztán mindenki szétoszlott, a temetésnek vége volt.

Mi ugyan jobb szerettük volna, ha valami nyílt, közhelyen, a valóban általános részvétnek valaki hangot s az egésznek alakot adott volna; de hisz a megboldogult így akarta; lesz majd emlékbeszéd is később elég s elvégre a fájdalom úgy is alakatlan.

Ő a pacsirta vagy csalogány zajtalan halálát akarta, s mint mondják, utolsó óráiban a vigasztalást csakis fennkölt lelke vallásos érzelmeiben kereste és találta.

A valódi temetés különben holnap lesz az Eötvös család egykori ősi birtokán Ercsiben, mely jelenleg a br. Sina család tulajdona. Ide kísérik ki a család és a testületi küldöttségek a megboldogult hült porait.⁷⁸

Legutoljára – mintegy ellenpontként az iméntivel, és egyben a „nagy temetés” gazdasági környezetét felvillantva – a nagyszabású temetés jól sikerült lebonyolítása háttérében álló vállalkozást tudom bemutatni a *Magyarország és a Nagyvilág* 1871. február 12-i cikke segítségével, mivel az Eötvös halálának szentelt lapszámban a halálhírtől a beszentelésen át a temetésig tartó eseményekről beszámoló cikk

⁷⁷ B. Eötvös József emlékezetéhez. *Budapesti Közlöny*. 5. 33. (1871. február 10.) 702.

⁷⁸ P. Szathmári (1871) 95.

zárásában nem hagyhatták végül megemléketlen: „hogy a rövid idő óta Pesten is működő temetkezési társaság, mely »Entreprise des pompes funèbre« (gyászünnepek vállalata) czímen jó névre tett szert: a nagy férfinhoz méltó dísszel rendezte és eszközölte ugy a ravatalnak Pesten történt fölállítását, mint a koporsónak pompás halottas szekeren Erzsibe átszállítását.”⁷⁹

FORRÁSOK, IRODALOM

- B. Eötvös elhunyt. *Ellenőr*. 3. 143. (1871. február 5.) https://adt.arcanum.com/hu/view/Ellenor_1871_02/?pg=14&layout=s
- B. Eötvös József emlékezetéhez. *Budapesti Közlöny*. 5. 33. (1871. február 10.) 702. https://adt.arcanum.com/hu/view/BudapestiKozlony_1871_02/?pg=163&layout=s
- B. Eötvös József halálához. *Néptanítók Lapja*. 4. 6. (1871. február 9.) 99. https://adt.arcanum.com/hu/view/Neptanitolapja_1871/?pg=118&layout=s
- B. Eötvös József halálának hire. *Magyarország és a Nagyvilág*. 7. 7. (1871. február 12.) 76-77. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarországEsANagyvilag_1871_1/?pg=77&layout=s
- B. Eötvös József temetése. *Ellenőr*. 3. 144. (1871. február 6.) https://adt.arcanum.com/hu/view/Ellenor_1871_02/?pg=18&layout=s
- B. Eötvös József tetemének beszentelése. *Budapesti Közlöny*. 5. 30. (1871. február 7.) 635. https://adt.arcanum.com/hu/view/BudapestiKozlony_1871_02/?pg=96&layout=s
- B. Eötvös Józsefért [...]. *Fővárosi Lapok*. 8. 33. (1871. február 10.) 157. https://adt.arcanum.com/hu/view/FovarosiLapok_1871_02/?pg=32&layout=s
- Budapesti Közlöny*. 5. 28. (1871. február 4.) 586. https://adt.arcanum.com/hu/view/BudapestiKozlony_1871_02/?pg=47&layout=s
- Báró Eötvös József. *Nefejejts*. 13. 7. (1871. február 12.) 79–80. https://adt.arcanum.com/hu/view/Nefejejts_1871/?pg=87&layout=s
- Báró Eötvös József. *A Hon*. 9. 27. (1871. február 3.) Esti kiadás. https://adt.arcanum.com/hu/view/AHon_1871_02/?pg=10&layout=s
- Buza Péter (szerk. és bev. 1994): *Táncsics Emese és Csorba Géza naplója*. Budapest, Széphalom Könyvműhely.
- D. (1871): B. Eötvös temetése. *Fővárosi Lapok*. 8. 30. (1871. február 7.) 142. https://adt.arcanum.com/hu/view/FovarosiLapok_1871_02/?pg=19&layout=s
- Devescovi Balázs (2016): Eötvös József elfelejtett pesti Erzsébet téri lakhelye: a Sinaház, *Aetas*. 31. 2. 104–110. http://acta.bibl.u-szeged.hu/40247/1/aetas_2016_002_104-110.pdf
- Devescovi Balázs (2020): Eötvös József betegeskedése és halála. *Aetas*. 35. 1. 93–105. http://acta.bibl.u-szeged.hu/71899/1/aetas_2020_001_093-105.pdf

⁷⁹ B. Eötvös József halálának hire. *Magyarország és a Nagyvilág*. 7. 7. (1871. február 12.) 77.

- Az egyetem két tornyának [...]. *A Hon.* 9. 32. (1871. február 9.) Esti kiadás. https://adt.arcanum.com/hu/view/AHon_1871_02/?pg=41&layout=s
- Az ercsi-i temetés. *Fővárosi Lapok.* 8. 31. (1871. február 8.) 148. https://adt.arcanum.com/hu/view/FovarosiLapok_1871_02/?pg=23&layout=s
- Eötvös József. *Pesti Napló.* 22. 27. (1871. február 3.) Esti kiadás.
- Eötvös József báró temetése Ercsiben. *A Hon.* 9. 30. (1871. február 7.) Reggeli kiadás. https://adt.arcanum.com/hu/view/AHon_1871_02/?pg=27&layout=s
- Eötvös József holttestének beszentelése. *Pesti Napló.* 22. 29. (1871. február 6.) Esti kiadás. https://adt.arcanum.com/hu/view/PestiNaplo_1871_02/?pg=24&layout=s
- Eötvös József temetése. *A Hon.* 9. 29. (1871. február 6.) Esti kiadás. https://adt.arcanum.com/hu/view/AHon_1871_02/?pg=24&layout=s
- Ferencz József (1871): (Ő Felsége) a következő kéziratot intézte báró Eötvös József özvegyéhez. *Pesti Napló.* 22. 29. (1871. február 5.) Reggeli kiadás.
- Ferenczi Zoltán (1903): *Báró Eötvös József, 1813–1871.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat.
- Gyáni Gábor (1999): *Az utca és a szalon: A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940).* Budapest. Új Mandátum.
- A gyász nyilatkozatai. *Fővárosi Lapok.* 8. 29. (1871. február 5.) 137. https://adt.arcanum.com/hu/view/FovarosiLapok_1871_02/?pg=14&layout=s
- Halász Ernő (1939): Így búcsúzott a T. Ház nagy halottaitól. Egy miniszterelnök és kilenc aktív miniszter hunyt el 1867 óta. *Újság.* 15. 257. (1939. november 12.) 6. https://adt.arcanum.com/hu/view/Ujsag_1939-11/?pg=95&layout=s
- Halász Ernő (1941): Miniszterek a ravatalon. Tizenegyedszer ütött részt a halál a kormányon. *Újság.* 17. 26. (1941. február 1.) 4. https://adt.arcanum.com/hu/view/Ujsag_1941-02/?pg=5&layout=s
- Katona Csaba (2017): Deák Ferenc halála és temetése. [online] *Újkor.hu – A velünk élő történelem.* 2017. 01. 27. <https://ujkor.hu/content/deak-ferenc-halala-es-temetese>
- A képviselőház ülése febr. 4-én. *Politikai Ujdonságok.* 17. 6. (1871. február 8.) 70. https://adt.arcanum.com/en/view/PolitikaiUjdonsagok_1871/?pg=71&layout=s
- Lakner Judit (1993): *Halál a századfordulón.* Budapest, MTA Történettudományi Intézet. (História könyvtár) 15.
- Néhai Báró Eötvös József. *Orvosi Hetilap.* 15. 7. (1871. február 12.) 115.
- P. Szathmári Károly (1871): Fővárosi levelek. XII. *Magyar Polgár.* 5. 32. (1871. február 9.) 95. https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarPolgarKolozsvar_1871-1/?pg=96&layout=s
- Pauler Tivadar (1877): *Napi jegyzetek.* 1871. 77^c. OSZK KT 2611 II. Quart Hung.
- Pótlék. Báró Eötvös József temetése Ercsiben. *Pesti Napló.* 22. 30. (1871. február 7.) Reggeli kiadás. https://adt.arcanum.com/hu/view/PestiNaplo_1871_02/?pg=28&layout=s
- [Szász Károly] – á – r – (1871): Az ercsi-i kápolna. *Vasárnapi Újság.* 18. 9. (1871. február 26.) 109. <http://epa.oszk.hu/00000/00030/00886/pdf/00886.pdf>

-
- Szilágyi Márton (2017): Egy nemzeti ügy: Vörösmarty temetése, *Századok*. **151.** 3. 537–548. https://epa.oszk.hu/03300/03328/00024/pdf/EPA03328_szazadok_2017_03_537-548.pdf
- Tárcza, Pest, február 3-kán. *Orvosi Hetilap*. **15.** 6. (1871. február 5.) 99. https://adt.arcanum.com/hu/view/OrvosiHetilap_1871_02/?pg=0&layout=s
- A temetés Ercsiben. *Politikai Ujdonságok*. **17.** 6. (1871. február 8.), február 8. 72. https://adt.arcanum.com/en/view/PolitikaiUjdonsagok_1871/?pg=71&layout=s
- Trefort Ágoston [1998] és Lónyay Menyhért Eötvös-émlékbeszéde, 1872, S. a. r. Gángó Gábor. *Aetas*. **13.** 2–3. (1998), 203–2015. https://epa.oszk.hu/00800/00861/00009/98_2-3-09.html
- Vörös Boldizsár (2018): Két rendszer, két halott, két temetés: Ady Endre és Eötvös Loránd búcsúztatásai 1919-ben. In: Uő.: *Eszmék, eszközök, hatások: Tanulmányok a magyarországi propagandáról, 1914–1919*. Budapest, MTA BTK. 191–200. http://real.mtak.hu/88546/1/V%C3%B6r%C3%B6s_Boldizs%C3%A1r_K%C3%96NYV_online.pdf